नोंदणी क्र. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

विदर्भ साहित्य संघाचें मुखपत्र

युगवाणी

मराठी नाट्यदेवतेचे कंठमणि

नाटयाचार्य काकासाहेब खाडिलकर

यांचा स्मृतिदिन विदर्भ साहित्य संघाने गेल्या ता. २९ ऑगस्ट रोजीं साजरा केला.

वर्ष ११ संपादक : आक्टोबर १९५६

अंक ७ पां. कृ. सावळापूरकर किंमत आठ आणे

कै. भाऊजी दपतरी स्मृती संदर्भ ग्रंथालय विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर

विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर दुर्मिळ ग्रंथ संपदा

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

अनुक्रमणिका

कै. नाट्याचायर् खाडीलकरांच्या काही आठवणी ....

बहिरा जातवेद व ‘बहिरावी’ टीका ....

खंडोजी भोसले तथा बापू इ. १७६४ त बंगालच्या स्वारीवर गेला होता

काय ? ....

बुद्धिवादावरील भोंगळ आक्षेप ....

पुस्तकपरीक्षण स्वामिनी ....

दादाबो पांडुरंग यांचे आत्मचरित्र आणि आमच्या आयुष्यांतील काही

आठवणी ....

ग्रंथसमालोचन ....

संघवार्ता ....

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

वि. सा. संघाचें मुखपत्र

युगवाणी

संपादक :

पां. कृ. सावळापूरकर

संपादक मंडळ :

कृ. व्यं. पेशकार
मा. ल. व्यवहारे
व. कृ. वऱ्हाडपांडे
प्र. दे. कोलते
रा. ना. घाटोळे
भा. श्री. परांजपे
तु. ना. काटकर

वर्ष ११ वें : अंक ७ वा

आक्टोबर १९५६

संपादकीय

नवीन प्रांतरचना अमलांत येण्यापूर्वीचा 'युगवाणी'चा हा शेवटचा अंक आहे. पुढील म्हणजे नोव्हेंबरचा अंक नव्या राज्यांत जन्मास येणार आहे. नवीन होऊं घातलेल्या राज्य-स्थितींत विदर्भ साहित्य संघ व त्याला मिळणारें सरकारी अनुदान याची जी अवस्था राहील त्यावर 'युगवाणी'चें स्वरूप अवलंबून राहील हें उघड आहे. तथापि नवीन राज्यांतहि सरकारी कृपा-दृष्टि विदर्भ साहित्य संघाकडे पूर्ववतच राहील किंबहुना ती जास्त उदार होईल अशी आमची अपेक्षा व धारणा आहे.

एका दृष्टीने पाहिलें तर राजकीय सीमा या सांस्कृतिक कार्याच्या आड येण्याचा संभव फारच अल्प असतो. राजकीय सीमारेषा या कृत्रिम, नैमित्तिक आणि म्हणून बदलणाऱ्या असतात. उलट राष्ट्राची संस्कृति नैसर्गिक, नित्य आणि म्हणून तत्त्वत: सनातन असते. सांस्कृतिक दृष्ट्या भारत अखंड आहे हीच आमची धारणा असल्यामुळे आणि राजकीय सीमा कितीहि बदलल्या असल्या तरी शेवटी ज्या ठिकाणीं जीं माणसें राहा-वयाचीं तींच राहणार असल्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारांत क्रांतिकारक बदल होण्याचा कांही संभव नाही. आमचें शहर एका द्विभाषिक प्रांतांतून दुसऱ्या द्विभाषिक प्रांतांत जात असलें तरी हिंदीचा आमचा जो जिव्हाळ्याचा संबंध होता तोच इतउत्तरहि कायम राहील व मराठी वाङ्मयाच्या उत्थानाचें जें कार्य आम्ही करीत आलों आहोंत, तेंच पुढेहि चालू ठेवण्याची गरज कधीहि संपणार नाही.

जुन्या राज्यकारभाऱ्यांबद्दलची कृतज्ञता व्यक्त करीत असतांनाच नवीन येऊं घातलेल्या राज्यकारभाऱ्यांचें स्वागतहि आम्ही करीत आहोंत.

जाहिराती

'युगवाणी'त पुस्तक प्रकाशनाच्या व इतरहि स्वरूपाच्या, सदभिरुचीस सोडून नसलेल्या, जाहिराती घ्याव्या असें वि. सा. संघाच्या कारभाऱ्यांनी ठरविलें आहे. चोखंदळ वाचकांत आपल्या मालाची जाहिरात व्हावी अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी जाहिरातीच्या दरासंबंधीं वगैरे परस्पर कार्यालयाकडे चौकशी करावी.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

कै. नाटयाचार्य खाडिलकरांच्या कांही आठवणी

श्री. बा. ना. तथा बाळासाहेब बक्षी

[श्री. बा. ना. तथा बाळासाहेब बक्षी यांनी १९२० ते १९२३ पर्यंत गंधर्व नाटक मंडळींत काम केलें आहे. 'स्वयंवर' नाटकांत सूत्रधार, भीष्मक व रुक्मी, 'एकच प्याला' मध्ये रामलाल व भगीरथ आणि 'द्रौपदी' मध्ये सूत्रधार व धर्मराज इ० भूमिका त्यांनी केल्या. द्रौपदी नाटकाचे वेळीं प्रत्यक्ष कै. खाडिलकरांचें दिग्दर्शन त्यांना लाभलें. त्यांनी ह्या लेखांत दिलेल्या आठवणी कै. खाडिलकरांसंबंधीच्या माहितींत भर घालणाऱ्या होतील अशी आशा आहे. दि. २९-८-५६ला वि. सा. संघ, नागपूर येथे झालेल्या कै. खाडिलकर स्मृतिदिनाच्या समारंभांत प्रस्तुत लेख वाचून दाखविण्यांत आला होता. —संपादक]

गंधर्व नाटक मंडळी व त्याचबरोबर रंगभूमीचा प्रत्यक्ष संबंध सोडून मला आता ३४ वर्षे झालीं आहेत. जानेवारी १९२० ते जून १९२३ सालापर्यंत गंधर्व नाटक मंडळीच्या 'सौभद्र' नाटकांत नारद, 'एकच प्याला' नाटकांत रामलाल, भगीरथ, 'मानापमान' नाटकांत विलासधर, 'मृच्छकटिक' नाटकांत शर्विलक, 'मूकनायक' नाटकांत केयूर, या भूमिका मीं करीत असे. केशव–नारायणाच्या संयुक्त 'मानापमान' नाटकांत सूत्रधाराचें काम करण्याचा भाग्याचा योगहि मला लाभला होता. बालगंधर्वांच्या आणि त्यांच्या गंधर्व नाटक मंडळीच्या उत्कर्षाचा परमोच्च बिंदूचा हा काळ होता. 'स्वयंवर' नाटकाने रसिकांना अक्षरशः वेडें करून सोडलें होतें. त्या नाटकांत सूत्रधाराची भूमिका मीच करीत असे. भीष्मकाची भूमिका कै. श्री. पंढरपूरकर बुवा आजारी पडल्यावर माझ्याकडेच असे. एकदा रुक्मिणीचा भाऊ (संगीत) रुक्मी याचीहि भूमिका मी केली होती.

गंधर्व ना.मंडळींतील माझ्या ३॥ वर्षांच्या ऋणानुबंधांत नाट्याचार्य काकासाहेब खाडिलकर यांना अनेकदा जवळून पाहण्याचा सुयोग लाभला व १ डिसेंबर १९२० रोजीं मुंबई मुक्कामीं प्रयोग रूपाने झालेल्या, सजावटीसाठी हजारो रुपये खर्च करून बालगंधर्वांनी आपले नेत्रदीपक ऐश्वर्य महाराष्ट्रांतील रसिकांना दाखवलेल्या द्रौपदी नाटकांत काकासाहेबांचें नाट्य–शिक्षण घेण्याचा व नाट्यदिग्दर्शन करीत असतांना त्यांना जवळून पाहण्याचा मला योग आला. कालाच्या ओघांत आज कित्येक आठवणी स्मृतींतून नाहीशा झाल्या असल्या तरी नाट्याचार्य काकासाहेबांच्या नाट्यशिक्षणाबद्दलच्या कांही आठवणी मात्र आजहि ताज्या आहेत.

द्रौपदी नाटक मुंबई येथे जरी रंगभूमीवर आलें असलें तरी त्या नाटकाच्या तालमीला १९२० सालच्या मे महिन्यापासून कंपनीचा मुक्काम पुणें येथे असतांनाच प्रारंभ झाला. मी कांही वेळा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे या नाटकांत सूत्रधार व धर्मराज या दोन भूमिका माझ्याकडे होत्या. काकासाहेबांची पूर्वीची काय पद्धत होती याची मला प्रत्यक्ष माहिती नाही. परंतु काकासाहेबांना या नाटकाच्या तालमी घ्यावयास सुरवात करण्यापूर्वी त्यांचें संपूर्ण नाटक लिहून तयार नव्हतें. साधारणतः दुपारीं दोन ते पांच पर्यंत ते रोज तालमी घेत असत. येतांना सोबत एक वही व पेन्सिल त्यांच्याबरोबर असे. त्या वहींत त्या दिवशीं बसवा-

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

वयाच्या एकदोन प्रवेशांचा पुढील भाग ते लिहून आणीत असत. सर्व नटवर्ग त्या वहीवरून स्वतःच्या भूमिका लिहून काढीत असे. याप्रमाणे नाटकाच्या तालमी घेत असतांनाच तें संपूर्ण नाटक लिहून काढीत असत. कारण संपूर्ण नाटकाचें वाड कंपनींत आणल्याचें मी तरी कधी पाहिलें नाही. पहिल्या प्रयोगाचे दिवशींच त्या नाटकाचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें.

आपल्या नाटकाच्या तालमी ते स्वतःच घेत असत. प्रत्येक पात्राचें भाषण ते आधी स्वतः म्हणून दाखवीत असत व त्याबरहुकुम तीं भाषणें, साभिनय, पात्राकडून म्हणवून घेत असत. ते सांगतील त्याप्रमाणेच पात्राचें भाषण साभिनय व्हावें, भाषेतील आंदोलनें ते सांगतील त्याप्रमाणेच यावींत या गोष्टीकडे त्यांचा फार कटाक्ष असे. ते म्हणतील त्याप्रमाणे पात्राकडून भाषण वठवून घेतल्याखेरीज ते पुढे जात नसत. या बाबतींत त्यांची शिस्त इतकी कडक असे की त्यासाठी खुद्द बालगंधर्वांनाही चापण्यास ते कमी करीत नसत. मला मात्र चापतांना इंग्रजी भाषेचा ते उपयोग करीत असत. अशा प्रकारें नाटकाचे एक दोन अंक तालीमगृहांत बसतांच त्यांच्या तालमी ते प्रत्यक्ष रंगमंचावर घेत असत. पुण्याला मुक्काम असतांना तालमी किर्लोस्कर थिएटरांत होत असत.

त्यांच्या संगीत नाटकांतील पदांच्या चाली ते कै. गुरुवर्य भास्करबुवा, कृष्णराव मास्तर, कै. टेंबे आदि मंडळीकडून घेत असत. दुर्दैवाने काकासाहेबांना आवाज नसल्यामुळे त्यांना गातां येत नसे. तरी संगीताची त्यांना आवड होती. आपल्याला गातां येत नाही याची त्यांना जाणीव होती. या उणीवेची त्यांना इतकी आच लागली होती की कांही दिवस दररोज सकाळीं तास अर्धातास पेटीचा सूर लावून ते गाण्याची मेहनत करीत असत. परंतु निसर्गापुढे त्यांचा इलाज नव्हता. कै. गु. भास्करबुवा बखले यांच्यासारखे लोक गाणीं बसवीत असतांना देखील त्यांना ते अनेकदा कांही तरी नवीन सुचविण्याचा प्रयत्न करीत. त्यांना गायनाला लागणारा आवाज अजीबात नसल्यामुळे त्यांच्याखेरीज इतरांना ते काय सुचवितात हें कळणें कठीण असे. परंतु आवाजाची उणीव हातवाऱ्याने भरून काढून ते सूचना करावयास वजत असत. अर्थात ही त्यांची सारी धडपड प्रसंग व रसानुकूल असें गायन साधण्यासाठीच असे. कित्येकदा बाकीचे गायक नट काकासाहेबांच्या या धाडसाकडे पाहून मनांत हसतहि असत. परंतु प्रयोगाच्या यशाच्या दृष्टीने गायनांत जेथे त्यांच्या नजरेला न्यूनता भासत असे, त्या ठिकाणीं ते आपल्या सूचना करावयास भीत नसत.

पुण्याचा मुक्काम दोन महिन्यानंतर मुंबई येथे गेल्यावर काकासाहेब मुंबईला आले व त्यांनी आपला मुक्काम कंपनीच्या बिऱ्हाडींच थाटला व त्यांच्या मनासारखें नाटक बसल्यावरच नाटकाचा प्रयोग कोणच्या तारखेला करावयाचा या गोष्टीला त्यांनी संमती दिली. तो प्रयोग माझ्या आठवणी प्रमाणें १ डिसेंबर १९२० रोजीं मुंबई येथे करून दाखविण्यांत आला.

नाटक बसवितांना ते कितीहि परिश्रम पडले तरी फिकीर करीत नसत. त्यांना पाहिजे असलेली भूमिका स्वतःच्या मनाप्रमाणे पात्रांकडून वठवून घेण्यासाठी ते प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत असत व आपल्या मनासारख्या भूमिका अविश्रान्त परिश्रमाने पात्रांकडून बसवून घेत असत. १९२३ च्या जून अखेर गंधर्व नाटक मंडळीचा व माझा संबंध संपला तरी काकासाहेबांच्या संबंधीचा एक व्यक्ती व कुशल नाटक दिग्दर्शक या दृष्टीने माझ्या मनांतील आदर कधीच नष्ट झाला नाही. काकासाहेब स्वभावाने शीघ्रकोपी होते तितकेच ते प्रेमळही होते. नागपूरच्या साहित्य संमेलनासाठी ते आले असतांना मी त्यांची भेट घेतली होती. तीच माझी व त्यांची शेवटची भेट.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

बहिरा जातवेद व 'बहिरवी' टीका

प्रा. श्री. मा. कुळकर्णी

(पूर्वार्ध)

बहिरा जातवेद या नांवाचा एक कवि प्राचीन काळीं झाला व त्याने भागवताच्या दशमस्कंधावर मराठींत टीका लिहिली, ही गोष्ट मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासज्ञाला माहीत आहे. तथापि ती टीका श्री. भावे, श्री. पांगारकर अथवा म. म. द. वा. पोतदार यांपैकी अगर इतरहि कोणाला संपूर्ण उपलब्ध न झाल्यामुळे त्यासंबंधीची माहिती फारच त्रोटक असणें स्वाभाविक आहे. श्री. भावे यांनी महाराष्ट्र सारस्वतांत या टीकेची ओवी संख्या पाऊण लाख असावी असा अंदाज व्यक्त केला आहे. श्री. पोतदार यांच्या मतें ही संख्या ३६००० असावी. श्री. पांगारकरांनी हीं दोन्ही मतें उल्लेखिलीं आहेत. हे केवळ अंदाजच असल्यामुळे ते चुकीचे ठरले तर त्यांत नवल नाही. वस्तुस्थिति अशी आहे की ते अंदाज चुकीचे ठरतात. अलिकडे महाराष्ट्र सारस्वताच्या चौथ्या आवृत्तीला डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी विस्तृत पुरवणी जोडली आहे. तींत त्यांनी या टीकेची ओवी संख्या ३५९४५ दिली आहे. आश्चर्य असें की, ही संख्या त्यांनी कशावरून दिली हें आता त्यांनाच स्मरत नाही. (असें त्यांनी मला एका खाजगी पत्राद्वारें—मी विचारलें असतां—कळविलें आहे.) ती कशावरून का दिलेली असेना चुकीची आहे व मूळ पोथी त्यांनाहि संपूर्ण उपलब्ध झाली नाही असें दिसतें. ही संपूर्ण पोथी प्रस्तुत लेखकाला उपलब्ध झाली आहे. या टीकेचे ९० अध्याय असून (हें सर्वांना माहीत आहेच) ओवी संख्या २५८०६ (पंचवीस हजार आठशे सहा) इतकी आहे. असो. ओवी संख्येच्याच बाबतींत नव्हे तर कवि-चरित्राच्या बाबतींतहि संपूर्ण पोथी उपलब्ध नसल्यामुळें जी माहिती प्रसिद्ध आहे तीहि बऱ्याच बाबतींत चुकीची ठरते. चरित्रविषयक माहितीचा मुख्य आधार म्हणजे महीपतीचा भक्तविजय. हल्ली रूढ असलेली प्रस्तुत कवीच्या चरित्राविषयीची माहिती म्हणजें मुख्यत: महीपतीने सांगितलेलीच होय. संपूर्ण पोथीच्या वाचनाने या बाबतींत नवीन प्रकाश पडतो व या प्रकाशांत महीपतीच्या माहितींतील कपोलकल्पितपणा स्पष्ट होतो. प्रस्तुत लेखांत कवीच्या चरित्रासंबंधींच चर्चा करण्याचें योजिलें आहे.

प्रथमत:च हें सांगून टाकलें पाहिजे की चरित्र-विषयक सर्व जिज्ञासा व अपेक्षा पोथींतील माहितीनेंहि पूर्ण होत नाहीत. मात्र महीपतीची माहिती निराधार असल्याचें दिसून येईल इतपत तरी कार्य प्रस्तुत ग्रंथा-मुळे होण्यासारखें आहे. अगोदर महीपतीने दिलेल्या चरित्राचा सारांश देऊन मग प्रस्तुत पोथीच्या आधारें त्यांतील फोलपणा दाखविणें सयुक्तिक होईल.

महीपतीने लिहिलेल्या चरित्राचा सारांश

आणिक कथा ऐका उद्भट । प्रतिष्ठानक्षेत्रीं बहिरंभट
जो षड्शास्त्रीं निपुण पंडित । वेदांत ज्ञानीं प्रवीण ।।

अशा रीतीने या चरित्राला महीपतीनें प्रारंभ केला आहे. इतर ब्राह्मणहि श्रुति पढले होते पण ते बहिरं-भटाचे विद्यार्थीच म्हणवीत. कित्येक विप्र बहिरंभटा-च्याच संगतीने 'पुराण व्युत्पत्ति' शिकले. इतकें सामर्थ्य असूनहि बहिरंभट 'कदापि राजदर्शना न जाय'. त्याच्या घरीं अग्निहोत्रादि नाना सत्कर्में चालत. तो अयाचित वृत्तीने राहत असे व पुराण सांगत असे.

एके दिवसीं भोजनीं बैसला ।
तों आपुले स्त्रियेसी विनोद केला

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

अलवणी शाक वाढिली मजला ।
हा शब्द ऐकिला कांतेनें ।।
मग उत्तर काय देतसे त्यासी ।
साठ वर्षें जाहलीं तुम्हांसीं
आता रसनेस चवी आपणासी ।
वृथा कासया पाहिजे ।।

कांतेचें हें वचन ऐकून त्याला अनुताप झाला. तिला नमस्कार करून तो म्हणाला, 'यथार्थ उपदेश दिलास.'

वहिरंभट विचारी अंतरीं ।
आतां ऐसाच गेलों वनांतरीं
तरी भीड घालोनि लोकाचारीं ।
मागुती घरीं आणितील ।।
तरी स्वजाति संबंध तुटे झडकरी ।
आणि आपणासी कोणी उत्तर न करीं
ऐसी युक्ति करावी वरी ।
विचार अंतरीं करीतसे ।।

शेवटीं विचार करून त्याने काय केलें ? तर यवनाकडे जाऊन स्वतः भ्रष्ट झाला. कोणी निंदा केली, कोणी स्तुती केली. पुढे एके दिवशीं हा ब्राम्हणांकडे गेला व पश्चात्ताप दाखवून रुदन करूं लागला. 'मला परत ब्राम्हण करून घ्या' असें त्यांना विनवूं लागला. ब्राम्हणांनी शास्त्र पाहून त्याला प्रायश्चित्त दिलें व शुद्ध करून घेतलें. तेव्हां तेथे अविंध गोळा झाले व ब्राम्हणांना म्हणूं लागले कीं याला तुम्ही शुद्ध कसें करून घेतलें तें राज दरबारीं सांगा चला. तेव्हां वहिरंभट यवनांना म्हणाला—

विधनें असतां अविंध म्हणतां ।
लज्जा न वाटे तुमच्या चित्ता
यापरी यवनांसीं वाद घालितां ।
भागले बोलतां सकळिक ।।

आणि यवन निघून गेले. उलट हा ब्राम्हणांस विचारायला लागला की यवनांनी मला भ्रष्टविलें असतां कोणत्या धर्मशास्त्राने तुम्ही मला शुद्ध केले ?

चर्म कापिलें लिंगा वरुतें ।
तें झालेंच नाही प्रायश्चित्तें
भस्म गोमय लावूनि वरुतें ।
कैसा पवित्र मी जाहलों ।।

म्हणून तो म्हणायला लागला की—

तरी मी ब्राम्हण सर्वथा नव्हेचि जाण ।
आणि यवनहि न म्हणावें मज लागून
एकहि वर्ण नामाभिधान । मज कारण असेना ।।

जो ज्ञानी भेटेल त्याला 'मी कोण सांगा' असें हा विचारीत सुटला. व म्हणून त्याला लोक 'वहिरापिसा' असें म्हणूं लागले.

ऐसें असतां बहुत दिवसीं ।
हिंडत आला वडवाळेसी
तंव नागनाथ सिद्ध त्या ठायासी ।
सद्गुरु मठामी राहिला

त्यांनाहि वहिरंभटाने 'मी कोण ? हिंदु की अविंध ?' असा प्रश्न केला. त्यांनी कोपून याच्या टाळूवर दंडकाठी हाणली. हा मूर्च्छा येऊन पडला. मग नागनाथांनी मुसळ आणवून शिष्या हातीं याचा 'पिंड कांडविला.' अस्थि मांस कुटून गोळा केला. व त्याची मूर्ति निर्मून आपल्या हाताने भडाग्नि दिला. अग्नि शांत होताच नागनाथाने कृपादृष्टीनें त्यांकडे पाहिलें, तोंच चैतन्य आंत संचरलें. व 'ब्रह्मरूप तनु ओतिली सद्गुणी' अशी अवस्था झाली. मग गुरूंनी विचारलें 'तूं कोण आहेस ?' परंतु त्याचें संशय निरसन झाल्यामुळे तो 'मौनें राहिला' नागनाथाने त्याच्यावर कृपा करून त्याला उपदेश दिला. त्यामुळे तात्काळ आत्मज्ञानी होऊन श्रीहरिभजनीं लागला.

मग पंढरीसी जाऊनि तये क्षणी ।
सगुण स्वरूप देखिलें नयनीं ।
तेव्हा प्रेमभरित होऊनी ।
नाचे कीर्तनीं स्वानंदें ।।

त्यानंतर—

श्री भागवत दशम स्कंध देखा ।
त्यावरी केली महाराष्ट्र टीका
त्या सप्रेम ओव्या अमोलिका ।
ऐकितां भाविकां निजसुख
आणिक पदपदांतरें शेवटीं ।
काव्य रचिलें वहिरंभटीं
दुरितें पळतीं उठाउठी ।
कर्णसंपुटीं ऐकतां ।।

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

असें म्हणून महीपतीने हें अद्भुत चरित्र संपविलें आहे.

'बहिरवी' टीकेच्या आधारें या चरित्राचें परीक्षण

महीपतीनें कवीचें नांव 'बहिरंभट' असें दिलें आहे. कवि स्वतःला सर्वत्र 'बहिरा' असें म्हणवितो व आपलें आडनांव 'जातवेद' असल्याचें सांगतो—

या देहा बहिरउ गाम । जातवेदु उपनाम ९०।२४८

'बहिरंभट' प्रतिष्ठान येथे राहणारा व अत्यंत विद्वान असें महीपतीने लिहिलें आहे. कवीने आपल्या टीकेच्या शेवटी आपली ही टीका गोदातीरीं 'घोगरग्रामीं' निर्माण झाल्याचें सांगितलें आहे. अर्थात् तो राहणाराहि घोगरग्रामींचाच असला पाहिजे. घोगरग्रामाचा उल्लेख स्थानपोथींत आला असून प्रा. वि. भि. कोलते यांनी परिशिष्ट २ मध्ये पृ. ९७ वर त्याची माहिती अशी दिली आहे—'घोगरगाव:, ता. नेवासे, जि. नगर······ गोदावरीच्या दक्षिण काठावर.' कवीची कुलदेवता नेवासें येथील 'म्हालसा' होती. तिच्या पंचक्रोशींत हा गांव येतो. टीकेच्या शेवटच्या ओव्या अशा आहेत—

हे टिका दशमस्कंधाचि । भाषा महाराष्ट्र देशिचि
अंतर्वेदि गोदे प्रवरेचि । ते प्रदेशिं निर्माण ॥२४९॥
घोगरग्राम गोदातिरीं । पंचक्रोशा म्हालसा क्षेत्रिं
ते निधवासां कुलेश्वरी । जे विष्णुमूर्ति ॥२५०॥
ऐसा कुलदेवता गोविंदु । तोचि श्रीगुरू तोचि साधु
तेणेसि बहिरा जातवेदु । आनंदतु आनंदे ॥२५१॥

कवीच्या या कुलदेवतेचा उल्लेख महीपतीच्या चरित्रांत कोठेच नाही. 'बहिरंभट' अत्यंत विद्वान असल्याचें महिपति सांगतो. उलट कवि म्हणतो—

मी नेणे साहित्य संगीत । नीपट न कळे संस्कृत
ऐसीया मज बोलवित । तुम्हा संतांचि कृपा ॥
—अ० ५१ ओ० ३

यांत 'विनय' आहे हें मानलें तरी प्रतिष्ठान क्षेत्रींचे इतर विद्वान ज्याचे शिष्य म्हणवीत असत त्या बहिरंभटाशीं हें वर्णन जुळत नाही.

महीपतीने बहिरंभटाचा गुरु वडवाळेचा नागनाथ सिद्ध असें लिहिलें आहे. परंतु बहिरा जातवेद सर्वत्र आपल्या गुरूचें नांव 'चिंतामणि' असें देतो व वडवाळ सिद्ध नागनाथाचा चुकूनहि कोठे उल्लेख करीत नाही. 'चिंतामणि' हा पहिला लौकिक विद्या देणारा गुरु असेल व नागनाथ हा मोक्षगुरु असेल असें पांगारकरांनी म्हटलें आहे. (म. वा. इ. खंड १ पृ. ३४). परंतु कवि मोक्षगुरूचा मात्र उल्लेख करीत नाही व लौकिक गुरूचाच सर्वत्र अत्यंत आदराने उल्लेख करतो हें संभवनीय नाही. महीपतीच्या म्हणण्याप्रमाणे बहिरंभटाचा एक प्रकारें पुनर्जन्मच जर या नागनाथाने केला होता व त्यानंतरच पंढरीस जाऊन त्याने ही दशमस्कंधावरची टीका लिहिली तर तींत नागनाथाचा उल्लेख अवश्य यावयास पाहिजे होता. 'कदाचित् चिंतामणि हें नागनाथाचें पूर्वाश्रमीचें नांव असेल' असेंहि पांगारकर सुचवितात पण तेंहि निराधार व हास्यास्पद आहे. नागनाथ हा खरोखरीच बहिरा जातवेदाचा गुरु असता तर त्याचें हेंच नांव कवीने टीकेंत अवश्य उल्लेखिलें असतें. 'महीपतीने भैरवी टीका व पदपदांतरें पाहिलेलीं; तेव्हा महिपतीचें म्हणणें चुकीचें कसें म्हणतां येईल ?' असें पांगारकरांना वाटतें व म्हणून ते अशीं अनुमानें करतात. परंतु महीपतीने ही टीका पाहिली व वाचली असावी असें त्याने लिहिलेल्या या चरित्रावरून मुळींच वाटण्यासारखे नाही. ही टीका त्याने वाचली असती तर कवीची कुलदेवता, त्याचा गांव, त्याचा गुरु चिंतामणि इ. गोष्टींचा त्याने उल्लेख केला असता हें उघड आहे.

बहिरंभट वयाच्या साठाव्या वर्षी मुसलमान झाला, पुन्हा ब्राह्मण झाला वगैरे जी अद्भुत हकीकत महीपतीने दिली आहे तिचा चुकूनसुद्धा वास या संपूर्ण टीकेंत कोठेहि येत नाही. ही सर्व हकीकत खोटी आहे, निदान बहिराजातवेद म्हणून जो बहिरवी टीकेचा कर्ता कवि आहे त्याच्या बाबतींत ही खोटी आहे-- असें पुढील कांही ओव्यावरून दिसण्यासारखें आहे- ५९ व्या अध्यायाच्या सुरवातीला या ओव्या आल्या आहेत--

चिंतामणि चिंतिलें देइल ।
कल्पतरू कल्पिलें पुरविल

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

कामधेनु कामिलें प्रसवेल ।
इछीतयासि ॥१॥
अमृत दवडिल मृत्यूतें ।
गंगा खाईल पापातें
कासी पालटील देहातें ।
ठेविलेयां ॥२॥
अथवा भुक्ति देइल भुतेपु ।
मुक्ति देइल हृषीकेषु
परियदर्थी अति प्रयासु ।
केला पाहिजे ॥३॥
अप्रयासें इतुकें जोडे ।
जें संताचि कृपा दृष्टी जोडे
हें वर्म सांगितलें धडफुडे ।
बहिरियाचेनि जनके ॥४॥
तेणें जातवेदा कर्णी ।
सांघितलें प्राणप्रयाणी
विश्वासें गुरू चिंतामणि ।
लाधला मज ॥५॥
म्हणौनि सर्व निश्चित जालें ।
ऐसेया चिंतामणीतें लाधलें
ये निश्चंतिसि फळ आलें ।
जें निरंतर कृष्ण कृपा ॥६॥

बहिऱ्याच्या पित्याने मरतांना संतकृपेचा महिमा सांगितला. इतकेंच नव्हे तर त्यावर विश्वास ठेवल्यामुळेच चिंतामणि गुरूचा त्याला लाभ झाला व कृष्णकृपा जोडली असें कवि स्वतः सांगत आहे. यावरून कवीच्या ६० व्या वर्षानंतर घडलेली महीपतीने सांगितलेली सर्व हकीकत कपोलकल्पित ठरते. त्याचप्रमाणे चिंतामणि हा नुसता लौकिक गुरु नव्हे तर मोक्षगुरूच होता हेंहि यावरूनच दिसण्यासारखें आहे.

महीपतीने दिलेली माहिती स्वतः कवीच्या शब्दांनीच चुकीची ठरते, हें आतापर्यंतच्या विवेचनावरून लक्षांत येण्यासारखें आहे. वस्तुतः महीपति हा कांही चिकित्सक व विश्वसनीय असा चरित्रकार नाही. त्याचा मुख्य आधार म्हणजे नाभाजीची भक्तमाला व त्यावरील प्रियदासाची भक्तिरसबोधिनी टीका. ही टीका श. १६३५ त लिहिलेली, म्हणजे बहिराजातवेदानंतर जवळ जवळ ३०० वर्षांनी लिहिलेली. आणि तिच्या आधारें महीपति पुढें चरित्र लिहिणार. तेव्हा त्याच्यावर विश्वास कितपत ठेवावा हें निराळें सांगायला नको.

'बहिरवी' टीकेच्या आधारें कविचरित्र

कवीचें नांव व माता-पिता

कवीचें नांव 'बहिरड' अथवा 'बहिरा' असें होतें. जातवेद हें त्याचें उपनाम. हा गोदातिरीं घोगरग्रामाचा राहणारा. याच्या आईचें नांव अंबिका होतें व तिने पुत्रप्राप्तिसाठी लक्ष्मीनायकाची उपासना केली होती असें कवि सांगतो—

धन्य ते जननि अंबिका । जे भजिनलि लक्ष्मीनायका
धरूनि पुत्रकामना लक्ष्या । मग हा देहो निर्माण ॥
९-२४७

आश्चर्याची गोष्ट अशी की कवीने पित्याच्या नामाचा मात्र स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही. वर एके ठिकाणीं पित्याने प्राणप्रयाणीं याला संतकृपेचें वर्म सांगितल्याचा उल्लेख येऊन गेला आहे. त्यावरून पित्याविषयीं याला आदर होता ही गोष्ट स्पष्ट आहे. परंतु त्याच्या नांवाचा मात्र स्पष्ट उल्लेख त्याने केलेला दिसत नाही. संदिग्ध उल्लेखाचीं एकदोन ठिकाणें आहेत तीं अशीं– ९० व्या अध्यायाच्या शेवटींच जेथे मातेचा उल्लेख आला आहे त्याच्या अगोदरचीच ओवी अशी आहे—

ऐसें संतसंगें कृष्णस्मरण । हे जातवेदा घडे पुण्य
जें तया पासाव जन्म । या देहा जाले ॥२४६॥

'तया पासाव' म्हणजे कोणापासून ? संतसंगामुळें कृष्णस्मरण घडून पुण्य जें जोडलें तें जातवेदाला म्हणजेच स्वतः कवीला असें मागील संदर्भावरून स्पष्ट होतें. वरील ओवीच्या मागे असलेल्या ओव्या अशा आहेत—

त्या श्रीगुरू चिंतामणीचा । योगु पद्मनाभ पंडिताचा
तो गोपालदासु साचा । मुद्गल गोत्रि ॥२४२॥
तेणें ये श्रीभागवति । विवरवलि माझि मति
जेणें वैखरीसि गाता गीति । फावला कृष्णु ॥२४३॥

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

आणिक हरि सेवकु । जो कां ब्रह्म उपासकु
जयाचा चित्ति येकु । नित्य हरी सावधानु ॥२४४॥
तो नृसिंहाचा नंदनु । जया नाम जनार्दनु
तेणे सुदला अभिमानु । जे निरंतर हरिस्मरावा
॥२४५॥—अ० ९०

तेव्हा पुण्य कवीलाच घडले. मग त्याच्यापासून या देहा जन्म जालें याचा अर्थ काय ? शिवाय 'जातवेद' हें आपलें उपनाम असल्याचें कवीनें पुढे सांगितलेंच आहे. अशा स्थितींत प्रस्तुत ओळींत पित्याचें नांव आलें आहे असें निष्पन्न होत नाही. कदाचित् उपरोक्त ओवींतील पहिल्या दोन चरणांनंतरचे दोन चरण निराळेच असतील व शेवटच्या दोन चरणांच्या पूर्वीचे दोन चरणहि निराळेच असतील. अशा रीतीने दोन आणि दोन चार चरण लेखकाच्या नजरचुकीने गळून गेले असतील. पण हें अनुमानच होय.

पहिल्या अध्यायांत गुरूच्या उल्लेखानंतर एक ओवी आली आहे, ती अशी—

परि जन्मु सुवंशीं । अनंत लाधला जयाशी
त्या कौडिण्यरूपि संतानासी । भक्ति वरदान
॥७६॥ अ. १

या ओवीचा असा अर्थ करणें शक्य आहे की अनंतामुळे ज्याला सुवंशांत जन्म प्राप्त झाला. असा अर्थ केल्यास कवीच्या पित्याचें नांव 'अनंत' असें निष्पन्न होतें खरें. पण 'अनंत लाधला जयाशी' याचा अर्थ 'अनंत ज्याला प्राप्त झाला' असाहि सरळपणेंच निष्पन्न होऊं शकतो हें विसरता येत नाही. तथापि जन्माचा उल्लेख व पुढे गोत्राचा उल्लेख आहे हें लक्षांत घेतां हा उल्लेख पित्याचा मानणेंच आम्हांला रास्त वाटतें. तथापि तो असावा तितका उघडच आहे व म्हणूनच त्याविषयीं आरंभीं आश्चर्य व्यक्त केलें.

कवीचें गोत्र 'कौडिण्य' होतें हें वरील ओवीवरून स्पष्टच आहे.

कवीचा गुरु

कवीच्या गुरूचें नांव चिंतामणि असें होतें. चिंतामणि हा कोणा परशुरामाचा आत्मज असून त्याचें गोत्र अत्रि होतें.

तो परशुराम आत्मजु । जो अत्रिगोत्र तेजःपुंजु
तो चिंतामणि सहजु । सहजस्थिति वर्ते ॥

असें टीकेच्या शेवटीं कवीने म्हटलें आहे. पहिल्या अध्यायांतहि

जो अत्रिगोत्र उदयाचळीं । बोध प्रकाश किरण भाळीं
जयाची घेत ओतपली । मुमुक्ष जन ॥

असा उल्लेख आलेला आहे. या श्रीगुरूच्या प्रसादानेच आपण दशमस्कंधाचें गायन केलें असें कवि वारंवार सांगतो—

त्या चिंतामणिचेनि प्रसादें । दशमस्कंध ओवीप्रबंधे
बहिरेनि जातवेदे । गायन केलें ॥ १–७४ ॥

गुरुशिवाय कोणा मुद्गल गोत्री पद्मनाथ पंडिताचा कवि उल्लेख करतो व त्याने या भागवतांत आपली मति 'विवरविली' असें सांगतो. तसेंच हरिसेवक ब्रह्मउपासक असा कोणी नृसिंहाचा नंदन जनार्दन त्याने 'निरंतर हरि स्मरावा' असा अभिमान 'सुदला' असेंहि कवि सांगतो. परंतु ही मंडळी कोण हें कळण्याला मार्ग नाही.

कुळदेवता

ते समस्तां कुळां कुळदेवता । देवां दानवां न्येमिता
जीयेची क्रोधसत्ता । तीहीं लोकीं ॥२९॥
त्या योग्यायोग्य जाणितलें । देवां दैत्यां समजाविलें
ज्या अमृत विभागिलें । म्हालसा देवी ॥३०॥
—अ० १

यावरून नेवासें येथील महालसा–मोहिनीरूपी विष्णु ही कवीची कुलदेवता होय हें स्पष्ट होतें. ग्रंथाच्या शेवटींहि कवीने कुलदेवतेचा उल्लेख केलेला आहे.

कवीच्या ग्रंथावरून त्याच्या चरित्राविषयीं माहिती मिळते ती इतकीच. तूर्त तिच्यावरच समाधान मानणें प्राप्त आहे. महीपतीने दिलेली अद्भुत माहिती चुकीची आहे (निदान ती 'बहिरा जातवेदा'ची नव्हे) एवढें ठरविण्याचें कार्य तरी या माहितीनें खचितच होण्यासारखें आहे.

(पुढील मजकूर पान ३० वर)

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

*खंडोजी भोसले तथा चिमणा बापू इ. १७६४ त बंगालच्या स्वारीवर गेला होता काय ?

दे. गो. लांडगे

प्रसंग थोडक्यांत असा होता. नागपूरकर भोसल्यांच्या बंगालवर वारंवार होणाऱ्या स्वाऱ्यांमुळे मेटाकुटीस येऊन नवाब अलीवर्दीखान यानें ओडीसा तर भोसल्यांस मालकी हक्कानें दिलाच पण बंगाल व विहारबद्दल १२ लक्ष रु. ची वार्षिक खंडणीहि (चौथ) दण्याचें कबूल केलें होतें. नवाबानें आपला नातु सिराज उद्दौला यांस १७५२ मध्ये स्वतःचा वारस म्हणून नियुक्त केलें होतें. तो २३ वर्षांचा तडफदार तरुण होता. नवाब ९-४-१७५६ ला व त्यापूर्वी रघूजी भोसलेहि दिवगंत झाला होता. (१४-२-१७५५) नवाबाने सिराज उद्दौलास मरणापूर्वी इंग्रजांच्या आक्रमणाची जी बंगालवर कृष्णछाया पडत चालली होती, त्याला पायबंद घालण्याची धोक्याची सूचना देऊन ठेविली होती. तीस अनुसरून सिराजउद्दौलानें कसोशीने प्रयत्न केला परंतु तो अपेशी ठरला. हीच ती १७५७ ची पारतंत्र्याला आवाहन करणारी प्लासीची लढाई होय. या प्रसंगीं सिराज उद्दौलाचा मीरबक्षी मीरजाफर यानें इंग्रजांस मदत केल्यामुळे त्याला नवाब करण्यांत आलें. त्याचा मुलगा मीरन हा विजेच्या तडाक्यानें मृत्यु पावल्यामुळें वारस नेमण्याचा प्रश्न उद्भवला, तेव्हां मीरकासीमनें आपलें घोडे दामटलें व १७६० सालीं मीर जाफरला गादीवरून खालीं ओढून मिरकासिम यास स्थानापन्न केलें. आपल्या लष्करी सत्तेच्या बळावर व फंदफितुरांचा फायदा घेऊन इंग्रज हे सर्व खेळ खेळत होते. या सत्तापहरणाच्या खेळाला सवकलेलें इंग्रज मीरकासिमलाहि शह देऊं लागले. त्याने ५० लक्ष रुपये, मिदनापूर, वरद्वान व चितगांव हे परगणे व फ्रेंचांविरुद्ध लष्करी खर्चासाठी मदत म्हणून आणखी ५ लक्ष रु.हि दिले परंतु एवढ्यानेहि इंग्रजांची भूक शमली नाही. त्यांचे लाचखाऊ गुमास्ते देशी व विदेशी व्यापाऱ्यांना आपले व्यापारी परवानें भरमसाट नफा घेऊन विकूं लागले व या सर्वांनी मिळून रयत व छोटे देशी व्यापारी यांची पिळवणूक सुरू केली. मीर कासिमने इंग्रजांची खूब मनधरणी केली पण जेथे कलकत्त्याच्या कौन्सिलचे सभासदच भ्रष्ट, तेथे दाद कशी मिळणार ? शेवटीं त्याने सर्वांसच व्यापारावरील कर माफ केला. यामुळे तर इंग्रज लुटारूंचें आणखीच पित्त भडकलें व प्रकरण हातघाईवर आलें. मीर कासिमनें पाटण्याचा रेसिडेंट ईलिस व त्याचे साथीदार यांस पकडून शेवटीं त्यांची समरुच्या हस्तें कत्तलहि केली. इंग्रजानीहि मोंघीर घेतले व पाटण्यास वेढा दिला. या प्रसंगीं कराराप्रमाणें भोसल्यांस मीर कासीमनें मदत मागितली. प्रत्यक्ष नागपुरास वकील पाठवून शिवाय वाटखर्चाची वगैरेहि योजना केली, परंतु नागपुरकरांनी मदत करण्याचें टाळलें या कलहाचा शेवट बक्सारच्या लढाईंत (२३-

*प्रस्तुत निबंध मध्यप्रदेश संशोधन मंडळापुढे २६-८-५६ रोजीं डॉ. य. खु. देशपांडे यांचे अध्यक्षतेखाली वाचण्यांत आला व याचाच मुद्यांश भारत इतिहास संशोधक मंडळापुढे मे महिन्यांत त्यांच्या वार्षिक संमेलनापुढे पुणें येथे वाचण्यांत आला. त्यावेळीं म. म. द. वा. पोतदार अध्यक्ष होते.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

१०-१७६४) झाला. नाही म्हणावयास अयोध्येचा नबाब व शहाजादा अलीगव्हर त्याला सामील होते परंतु पूर्वोक्त नबाब रोहिलखंडांत पळून गेला व अलीगव्हरने इंग्रजांचा आश्रय स्वीकारला. मीर कासिम मात्र रानोमाळ भटकत राहिला व शेवटीं १७७७त मेला. उलट अडगळींत पडलेला वृद्ध मीरजाफर यास पुनः नबाबी देण्यांत आली पण तो लवकरच मेला. अलीगव्हर इंग्रजांच्या कृपेने द्वितीय शहाअलम म्हणून मिरवूं लागला व तो उपकारबद्ध झाल्यामुळें त्याने इंग्रजांस बंगाल व बिहारचे (व ओडीसाचे देखील) दिवाणी हक्क बहाल केले.

ही सर्व पार्श्वभूमि सांगण्याचें कारण हें कीं, उपरोक्त भानगडीमुळें भोसल्यांची खंडणी वसूल होणे बंद पडलें. ती कोणत्या सालापर्यंत वसूल झाली हें नक्की सांगतां येत नाही. परंतु, येवढें मात्र खरें कीं भोसल्यांचा सुभेदार शिवभट साठे यानें १७६१ च्या आरंभापासून कांही लष्करी हालचाली करणें सुरू केलें. फेब्रुवारींत शिवभटानें तें भोसल्याचें ठाणें म्हणून मिदनापूरवर हल्ला केला परंतु इंग्रजांकडील ब्रिस्टनने विरोध करण्याची तयारी दाखविल्याबरोबर तो कटककडे न लढतांच परतला. यावेळीं मीरकासिमनें इंग्रजांची मदत मागितली. व क. नॉक्सनने मराठ्यांचे मार्ग अडवून धरले. शिवभटाने जी इंग्रजांची डाक वगैरे बंद पाडली होती तीहि पूर्ववत् चालू केली. मोठ्या अधिकाऱ्यांस डावलून त्यांच्या हाताखालील अधिकाऱ्यांशीं संधान बांधण्याचें इंग्रजांचें धोरण ठरलें असून, त्यास अनुसरून मुकुंद पंडित व रखमाजी जाचक यांस इंग्रजांनी हातीं धरलें. मिदनापूर त्यांस नबाबानें दिलें म्हणून इंग्रज दावा सांगू लागले व चौथी विषयी त्यांनी मीर कासिमकडे सरळ बोट दाखविलें. फार काय, गडबड कराल तर जानोजीच्या (नागपूरचा तेव्हांचा राजा) कोपास बळी पडाल असेंहि इंग्रज शिवभटास निःशंकपणे सांगू शकले. तशी इंग्रजांची मनधरणी करण्यासाठी राव गोविंद नावाचा एक वकीलहि जानोजी कडून आला होता, परंतु त्याला इंग्रजांनी वगलेंत मारलें. मीरकासिमचें व इंग्रजांचें जेव्हां वितुष्ट आलें, तेव्हां साळसूदपणें शिवभटानें इंग्रजांस मदत करण्याची आपली तयारी दर्शविली. परंतु इंग्रजांनी ताठरपणें त्या मदतीचा अव्हेर केला. या सर्व हालचालींत दोन्ही पक्षांना परस्परांचे कावे कळत होते परंतु मुख्याचीच पाखर नसल्यामुळे शिवभट विचारा उघडा पडला.

इकडे पानपतावर झालेल्या मराठ्यांच्या पराभवानंतर इंग्रज, निझाम व हैदर यांस वाटू लागले की, मराठा सत्तेस आपण नामहोरम करूं. निझामानें तर पुणेंच जाळलें. त्यांतून राक्षस भुवनची लढाई उद्भवली (इ.१७६३) भोसले बंधू वडीलांच्या मृत्यूनंतर आपसांत लढत राहिले. तरी शेवटीं लाजेकाजेस्तव तुंबलेली चौथ वसूल करण्याच्या हेतूने जानोजीनें बंगाल्यांत सैन्य पाठविलें व तेंहि वेताचेंच. भवानीपंत काळू हा खरा सेनाधिपति होता परंतु मालकाच्या संमतीने त्याने इंग्रजांस खूष ठेऊन आपला मतलब उगविण्याचें ठरविलें व त्या दृष्टीने राज्याचा खरा सेवक शिवभट यालाच बंडखोर ठरवून त्यास कैद केलें. हाच शिवभट १७६५ त पेशव्यांतर्फे पण भोसल्यांविरुद्ध चाल करतांना दिसतो. (पे. द. खंड २० पत्र १६०) शिवभट साठे विषयीं साठे कुटुंबवृत्तांतच मुळी माहिती मिळत नाही म्हणून वृत्त लेखकानें दुःखोद्गार काढले आहेत. तेव्हा इतर अभ्यासकांची काय कथा ? पण हें असो. शिवभट ही व्यक्ति अभ्यासनीय आहे एवढें खरें.

उपरोक्त लष्कर पाठवणी संबंधीं जो मुख्य मुद्दा आहे, तिकडे आता वळलें पाहिजे. या विषयीं कै. या. मा. काळे आपल्या 'नागपूर प्रांताचा इतिहास' या अधिकृत ग्रंथांत जे विविध उल्लेख करतात ते मी प्रथम उद्धृत करतों. "जानोजीने आपला मुलगा चिमणा बापू यास ओरीसाचे सुभेदार नेमलें" पृ. २२५. "जानोजीने चिमणा बापूस सुभेदारीवर नेमून मुलखाचे बंदोबस्ताकरितां भवानीपंत काळू याला पाठविलें" पृ. २२९ "भवानी काळू याज बरोबर मुधोजीचा मुलगा चिमणा बापू हाहि ओरिसांत होता व नावाने तरी तोच खरा सुभेदार होता." पृ. ३५०.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

"भवानी काळू हा जरी ओरिसाचा खरा अधिकारी होता तरी सुभेदारीची सनद चिमणा बापूच्या नावाने होती." पृ. ३५२. या संबंधीं माझें निवेदन असें आहे की, खंडोजी भोसले तथा चिमणा बापू हा पुढे जरी राज्यांत एक धिप्पाड व शूर पुरुष म्हणून प्रसिद्धीस आला तरी १७६४ सालीं शरीराने तरी तो ओडिसांत जाणें शक्य नाही. फार तर एक दूरदृष्टीची क्लृप्ति म्हणून त्याच्या नांवावर सुभेदारी स्थापित केली असावी. इतर एकदोन अज्ञानमूलक उल्लेख सोडल्यास मराठ्यांच्या इतिहासाचीं जीं साधनें उपलब्ध आहेत त्यांत या विधानाला उपोद्‌बलक असें कोठेंच आढळत नाही व तें युक्तहि आहे. कदाचित् चिमणा बापूला नसता मोठेपणा द्यावा म्हणून जर इतिहास लेखकांनी त्याला उपरोक्त पद दिल्याचें म्हटलें तर ही गोष्ट जमेला धरून इतिहास वाचावयास पाहिजे. ज्या उल्लेखाच्या आधारावर कै. काळे यांची गल्लत होण्याचा संभव आहे त्यांत नागपूर बखरीचेंहि अल्पांशानें अंग असण्याचा संभव आहे. या बखरींत चिमणा साहू ओडिसांत गेला होता असें म्हटलें आहे (द्वि. आवृत्ति पृ. ७२) दुसरें, पर्शिअन कॅलेन्डरच्या पहिल्या भागांत पत्रांक २९७३, २१७६, २२०१ इत्यादि एप्रिल १७६४ ते जुलै १७६४ पावेतों प्रत्यक्ष चिमणा साहू ओडिसांत हजर असतांना त्याला अनुलक्षून गव्हर्नरनें लिहिल्या पैकी आहेत. तथापि इंग्रजी लिखाणांत चूक होणें संभवनीय आहे. परंतु कै. काळे यांच्या लिखाणांत ती कां व्हावी? मी त्यांच्याच पृ. १९५ वरील तळटीपेचा हवाला देऊं इच्छितों. ते म्हणतात, चिमणा बापूचा वडील भाऊ द्वितीय रघूजी याचा जन्म इ. १७५७ चा असल्यामुळे तो गादीवर आल्याचे वेळीं १५ वर्षांचा होता. त्याच्यापेक्षा त्याचा धाकटा भाऊ खंडूजी सुमारें ७ वर्षांनी लहान होता. म्हणजेच चिमणा बापूचा जन्म १७६४ तच येतो व नक्की याच वर्षी तो ओडिसांत असल्याचें चर्चांतर्गत अवतरणांत श्री. काळे सांगतात. श्री. चित्रावशास्त्रींनीहि चरित्र कोशांत १७६४ त तो ओडिसांत असल्याचें म्हटलें आहे. तेथेच त्यांनी तो मृत्युसमयीं (१७८९ इ.) ऐन पंचविशींत असल्याचेंहि सांगितलें आहे. अर्थात् १७६४ हें जन्माचें वर्ष पुनः आलेंच. नागपूरकर भोसल्यांच्या संबंधाचे कागदपत्र म्हणून एक इतिहास लेखनाचें साधन आहे. त्यांत पृ. ५१ वरील तळटीपेंत (मुद्रणवर्ष शके १८११) चिमणाजी मृत्युसमयीं २५–२६ वर्षांचा असल्याचे कै. वा. दा. ओक म्हणतात. पत्रांचें प्रत्यक्ष संपादन तर त्यांनी यापूर्वीच केलें होतें. स्वतः वॉरन हेस्टिंग्स १७८१ सालीं भोसले राजकारणावर लिहीत असतां चिमणाबापू त्या वेळीं १७ वर्षांचा असल्याचें म्हणतो. 'Chimnaji was a mere boy of 17' पहा सी. यू. विल्स् पृ. ७६ या दुसऱ्या प्रसंगींच तर चिमणाबापूच्या अल्पवयस्कतेमुळे काळूंच्या हातीं सर्व सूत्रें असतात. व तो स्वतः १७ वर्षांचा असूनहि शेवटीं हतप्रभ होऊन व १६ लक्ष रु. ची इंग्रजांजवळून लांचच घेऊन म्हणा, परत येतो, तर तो १७६४ सालीं स्वारीचे वेळीं केवळ जन्मलाच असतां त्याला एवढ्या महत्त्वाच्या कामगिरीवर पाठविणें कसें शक्य आहे व इंग्रज त्याचेशीं पत्रव्यवहार करीत असणें कसें संभवनीय आहे? अर्थात् पर्शिअन कॅलेंडरमध्ये कोठे वाचनांत चूक झाली असणें शक्य आहे. बखर ही मुळांत रेसिडेंट जेन्किन्सच्या प्रेरणेवरून १८२२ सालीं लिहिण्यांत आली. त्याहि वेळीं पर्शियन पत्रव्यवहाराचाच त्याने आश्रय घेतला असावा. तें कसेंहि असलें तरी कै. या. मा. काळे यांचेवर अधिक जबाबदारी होती. फार काय त्यांनी तर वरील अवतरणांत एकदा चिमणाबापूला जानोजीचा पुत्र तर एकदा मुधोजीचा पुत्र अशी दोन निरनिराळीं विधानें अनवधानतेने केलीं आहेत. जानोजी हा निपुत्रिक मेला हें कै. काळ्यांनीच सांगितलें आहे व तें खरेंहि आहे. कै. काळ्यांप्रमाणेच पर्शिअन कॅलेंडरवर बहुशः भिस्त ठेवणारे सर जदुनाथ सरकार व श्री. आर्. डी. बॅनर्जी यांचीहि अनुक्रमें History of Orissa during the decline of Moghal empire आणि Histoy of Orissa या ग्रंथांत अशीच चूक झाली आहे. अर्थात् मूळ चूक पर्शिअन पत्रव्यवहारांत आहे व तो मुळांतून फिरून संशोधकांनी तपासल्याशिवाय खरें काय तें कळणार नाही.

(पुढील मजकूर पान १९ वर)

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

बुद्धिवादावरील भोंगळ आक्षेप

नी. र. वऱ्हाडपांडे

पूजनीय आगरकरांच्या जन्मशताब्दीनिमित्तानें अलीकडे जें लिखाण प्रसिद्ध झालें आहें, त्यांत कांही विचारवंतांनी बुद्धिवादावर आक्षेप घेतलेले आढळतात. आगरकरांची भूमिका बुद्धिवादाची होती हें प्रसिद्ध आहे. आगरकरांचें सर्वांत महत्त्वाचें कार्य जर कोणतें असेल तर त्यांनी महाराष्ट्राला व त्या द्वाराने भारताला बुद्धिवादाचा सन्देश दिला हेंच. तेव्हा बुद्धिवादाचेंच महत्त्व कमी लेखलें गेल्यास आगरकरांच्या जीवितकार्याचेंहि महत्त्व कमी ठरेल व श्री. न. चिं. केळकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'मनुष्य चुकला खरा, पण प्रामाणिक होता' एवढेंच आगरकरांबद्दल म्हणतां येईल. आगरकरांच्या चाहत्यांना हें मूल्यमापन मुळीच पटण्यासारखें नाही. केवळ सद्बुद्धि कोणत्याहि व्यक्तीला श्रेष्ठ बनवण्यास पुरेशी नाही. व्यक्तीच्या चरित्राचे परिणाम समाजावर श्रेयस्कर रीतीनें झाल्याशिवाय कोणत्याहि व्यक्तीला थोर म्हणतां येणार नाही. म्हणून बुद्धिवादावर आगरकरांच्या विरोधकांनी घेतलेल्या आक्षेपांत कितपत तथ्य आहे हें पाहणें जरूरीचें आहे.

नीति आणि अध्यात्म

गुरुवर्य प्रा. बनहट्टी यांनी 'टिळक आणि आगरकर' असा एक ग्रंथ नुकताच प्रकाशित केला आहे. त्यांत ते म्हणतात, 'केवळ बुद्धिवाद हा मानवी जीवनांतील नीतिअनीतीचे, कार्याकार्याचे गहन प्रश्न सोडवण्यास असमर्थ ठरतो... त्याच्या पलीकडे अध्यात्म आहे.' बुद्धिवादावर घेण्यांत येणारा हा आक्षेप फार जुना आहे तितकाच फोल आहे. पण नीतिअनीतीच्या बाबतींत बुद्धिवादाची भूमिका कशी सर्वतोपरी समाधानकारक आहे हें दाखवून देण्याच्या आधी नीतिअनीतीचा निर्णय करण्याच्या बाबतींत अध्यात्मवाद कसा निरुपयोगी आहे हें दाखवून दिलें पाहिजे.

अध्यात्मवाद नीतीचे प्रश्न कसे सोडवितो याचें विवरण करतांना प्रोफेसरसाहेब म्हणतात—"विश्वात्मैक्याचा साक्षात्कार झाला म्हणजे बुद्धि वासनारहित निरहंकार होऊन राग, द्वेष इत्यादि द्वन्द्वांपासून विमुक्त होते. अशा अनासक्त अनहंकार बुद्धीला आपलें कर्तव्य काय, अकर्तव्य काय... याचा बोध होतो."

अर्थात् अध्यात्मवादाप्रमाणें कर्तव्य व अकर्तव्य काय हें तुम्हांआम्हांसारख्यांना म्हणजे ज्यांना विश्वात्मैक्याचा साक्षात्कार झाला नाही त्यांना कळणें शक्यच नाही. समजा सन्ततिनियमन करावें की नाही असा एखाद्या व्यक्तीला नैतिक प्रश्न पडला व तो प्रोफेसरसाहेबांचा सल्ला घेण्यासाठी गेला तर ते त्यांना सांगणार "बाबारे, मला विश्वात्मैक्याचा साक्षात्कार झाला नाही. तेव्हा मी कार्याकार्याचा निर्णय करूं शकत नाही. ज्याला साक्षात्कार झाला आहे त्याच्याकडे तूं जा." यावर "साक्षात्कार झालेला माणूस कुठे भेटेल, त्याचें नांव, पत्ता व भेटण्याची वेळ तुम्ही मला सांगूं शकाल की नाही?" असें त्या बापड्यानें विचारलें तर प्रोफेसरसाहेब काय उत्तर देतील हें मला माहित नाही. पण या प्रश्नाला दोन प्रकारचीं उत्तरें संभवतात. (१) ज्याची एखाद्या आध्यात्मिक गुरूवर श्रद्धा आहे

या लेखांत चर्चिलेले प्रश्न **प्रा. श्री. ना. बनहट्टी** यांच्या युगवाणी ऑगस्ट ५६ च्या अंकांतील **"प्राप्य वरान्निबोधत"** या लेखांत उपस्थित केलेले आहेत.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

तो त्या गुरूचें नांव व पत्ता सन्ततिनियमनाबद्दल व्यामोहांत पडलेल्या सदरहू इसमाला सांगेल. कुणी मेहेरबाबांचें नांव सांगेल तर कुणी तुकडोजी महाराजांचें. (२) यापेक्षांहि जास्त जगन्मान्य असलेलें उत्तर म्हणजें " विश्वात्मैक्याचा साक्षात्कार झालेल्या लोकांनी कांही ग्रंथ लिहून ठेवले आहेत. हे ग्रंथ म्हणजे धर्मग्रंथ. सन्ततिनियमन करावें की नाही असा प्रश्न पडल्यास धर्मग्रंथांत याविषयी काय आज्ञा आहेत हें पाहावें."

'खरा' गुरु व खरा डॉक्टर

पण ही दोन्ही उत्तरें असमाधानकारक आहेत. साक्षात्कारी म्हणून एखाद्या गुरूचें नांव सांगितलें तरी या गुरूला खरोखरच साक्षात्कार झाला आहे की नाही हें कसें ओळखावें हा प्रश्न उरतोच. एखादा मनुष्य डॉक्टर आहे की नाही हें आपण सहज ओळखू शकतों, कारण त्याच्याजवळ एखाद्या विद्यापीठाचें प्रमाणपत्र असतें. असें प्रमाणपत्र नसलेला पण अनुभवाने चिकित्साविद्येंत तरबेज झालेला एखादा डॉक्टर असला तरी तो डॉक्टर आहे की नाही हें आपण ओळखू शकतों. डॉक्टरीवरचे जे ग्रन्थ सर्व डॉक्टर म्हणवणाऱ्यांना मान्य आहेत त्यांचें त्याला कितपत ज्ञान आहे हें आपण शलाकापरीक्षेने पारखूं शकतो. एखाद्या रोगाचें निदान व उपचार याबद्दल त्याचा सल्ला विचारून व तो या ग्रन्थांत दिल्याप्रमाणे आहे की नाही हें आपल्याला ताडून पाहता येतें. दुसरी निर्णायक कसोटी म्हणजे त्याने केलेल्या उपचाराने रोग बरे होतात की नाही ही आहे. डॉक्टराकडे शंभर रोगी चिकित्सेसाठी पाठवून त्यांचा रुग्णेतिहास (Case History) तयार करावा व त्यांपैकी किती बरे झाले याची नोंद ठेवावी. त्याच तऱ्हेचे रोग झालेल्या पण ज्यांना कोणतीहि चिकित्सा मिळू शकली नाही अशा दुसऱ्या शंभर व्यक्तींपैकी कितीकांचे रोग बरे झाले याचाहि मागोवा घ्यावा. दुसऱ्या गटापेक्षा डॉक्टरकडे पाठवलेले पहिल्या गटांतले रोगी फारच मोठ्या संख्येने बरे झाले तर तो खराखुरा डॉक्टर आहे असे आपण म्हणूं शकतों.

"अमुक गुरूला साक्षात्कार झाला आहे की नाही हें ओळखण्याची अशी कांही कसोटी आहे काय ?"

"जो चमत्कार करूं शकतो त्याला साक्षात्कार झाला आहे असें समजावें." असें कांही लोक म्हणतात. जो चुटकीतून बुक्का काढूं शकतो, भिंत चालवूं शकतो, किंवा मेलेलीं माणसें जिवन्त करूं शकतो तो साक्षात्कारी पुरुष, ही कसोटी प्रोफेसरसाहेबांना मान्य आहे की नाही मला माहीत नाही. पण या बाबतींत अध्यात्मवाद्यांत एकमत नाही. साक्षात्कार झालेला नसतांना केवळ सिद्धींच्या बळावर कांही लोक चमत्कार करूं शकतात असें कांही अध्यात्मवादी म्हणतात. हवेंत उडण्याचें सामर्थ्य असणें हें ब्रह्मज्ञतेचें लक्षण नाही. आजकालचे वैमानिक देखील हवेंत उडतात, पण त्यांना कोणी ब्रह्मज्ञ म्हणत नाही, असें लो. टिळकांनीहि म्हटलें आहे. शिवाय साक्षात्कार झाल्याचा दावा न सांगणाऱ्या जादुगारांनी केलेले चमत्कार व साक्षात्कारी पुरुषांनी केलेले चमत्कार यांत फरक काय, असाहि माझ्यासारख्या बुद्धिवाद्यांना एक मोठा प्रश्न आहे. तेव्हा चमत्काराची कसोटीहि निरुपयोगी आहे.

सर्वसाधारण माणसांना साक्षात्काराचा अनुभव येत नसला तरी त्या अनुभवासारखा पण क्षणभर टिकणारा असा अनुभव नायट्रस ऑक्साइड हुंगल्यानें येतो असें लो. टिळकांनी म्हटलें आहे. दारूची धुन्दी हा देखील गूढानुभूतीचाच एक प्रकार आहे असें विल्यम् जेम्स हा विख्यात मनोवैज्ञानिक म्हणतो. नायट्रस ऑक्साइड किंवा दारू यांच्या साहाय्यानें सामान्य माणसाला जी क्षणिक अनुभूति येते त्याच अनुभूतींत सदोदित राहणाऱ्या पुरुषाला साक्षात्कार झाला आहे असें समजावें अशी एक कसोटी सांगण्यांत येऊं शकते. अध्यात्मवादाची चेष्टा करण्यासाठी मी हें विधान करीत नाही. लो. टिळक व विल्यम् जेम्स या श्रेष्ठ अध्यात्मवाद्यांच्या मताचाच अनुवाद मी करीत आहें.

साक्षात्काराच्या नाना तऱ्हा

रसायनांच्या साहाय्याने चढलेला कैफ व साक्षात्कार यांचें सादृश्य अध्यात्मवाद्यांना मानवण्यासारखें नाही. विल्यम जेम्सला कधीकधी साक्षात्काराची अनुभूति होत असे. या वेळीं आपल्याला साऱ्या सृष्टीचें व नीतितत्वांचें रहस्य कळलें असें त्याला वाटे. पण ही

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

'समाधि' उतरल्यावर हें रहस्य काय होतें हें तो विसरून जाई. म्हणून एकदा त्याने या समाधींत स्फुरलेले विचार लिहून ठेवले. समाधि उतरल्यावर त्याने ते वाचून पाहिले. ते असे होते.

Higgamus Piggamus, woman is monogamous
Higgamus Piggamus, man is polygamous

विल्यम जेम्सला समाधींत स्फुरलेलें हें 'नीति-तत्त्व' प्रोफेसरसाहेबांना मान्य आहे काय ?

विल्यम् जेम्सला झालेला साक्षात्कार 'खरा' नव्हता असें म्हटलें जाईल. पण 'खरा' साक्षात्कार कुणाला झाला आहे हें ओळखणें अशक्य आहे. बरें असें ओळखण्याची एखादी कसोटी शोधून काढली तर साक्षात्कार झालेल्या पुरुषांचें नीतितत्त्वाच्या बाबतींत एकमत राहील याची हमी काय ? एकाला मांसाहार हें पाप आहे असा साक्षात्कार होतो तर दुसऱ्याला तो ईश्वरसम्मत आहे असा साक्षात्कार होतो. एकाला मृत पत्नीच्या बहिणीशीं लग्न करणें हें पाप आहे असा साक्षात्कार होतो तर दुसऱ्या साक्षात्कारी पुरुषाला त्यांत कांहीच पाप दिसत नाही. शेंगा खाणें व आई बापांचीं हाडें खाणें सारखेंच पापमय असा पियॅगोरसला साक्षात्कार झाला होता. जगांतल्या दुसऱ्या कोणत्याहि साक्षात्कारी पुरुषाला असा अनुभव आला नाही. बुद्धिवादावर नीति अवलंबून ठेवली तर "व्यक्ति तितक्या प्रकृति" या न्यायाने प्रत्येकाची नीति वेगळी होईल, अशी कांही लोकांना भीति वाटते. बुद्धिवाद्यांमध्ये नीतितत्त्वाबद्दल जितकें मतवैचित्र्य असतें तितकें साक्षात्कारी पुरुषांत नसतें असें अध्यात्मवादी छातीठोकपणें म्हणूं शकतील काय ?

संततिनियमनाची इष्टानिष्टता ठरवण्यासाठी याप्रमाणे साक्षात्कारी गुरूचा शोध करीत बसण्यानें सर्व आयुष्य उलटून जाईल व शेवटीं या प्रश्नाचा निकाल लागणार नाही तो नाहीच. तेव्हा गुरूचा शोध करीत न बसतां साक्षात्कारी पुरुषांनी आपले अनुभव ज्यांत लिहून ठेवले आहेत अशा धर्मग्रन्थांचा आश्रय केला तरी कार्यभाग साधणार नाही. एकतर "धर्मग्रन्थ कशाला म्हणावें" या प्रश्नाचें उत्तर अध्यात्मवाद्यांना नीट देतां येणार नाही. जे धर्मग्रंथ म्हणून आजपर्यंत सर्वमान्य झालेले आहेत त्यांना धर्मग्रंथ म्हणावें असें मद्वी म्हणजे खद्वी व खद्वी म्हणजे मद्वी सारखें चक्रापत्तींत टाकणारें उत्तर अध्यात्मवाद्यांना द्यावें लागतें. या उत्तराने मेहेरबाबा व तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रंथांना धर्मग्रंथ म्हणतां येईल की नाही या प्रश्नाचा निकाल लागत नाही. ज्या ग्रंथांत ईश्वराच्या किंवा त्याच्या अवतारांच्या लीलांचें वर्णन आहे ते धर्मग्रंथ अशी व्याख्या केली, तरी या सावळागोंधळांतून सुटका होत नाही; कारण ईश्वराचे अवतार कोणकोण झाले याबद्दल मुळींच मतैक्य नाही. एकाचा देव तो दुसऱ्याचा सैतान ठरूं शकतो. ज्या पुरुषाचें अवतारत्व जास्तींत जास्त लोकांना पटलें आहे त्याला अवतार म्हणावें तर स्वत: ईश्वर न मानणारा किंवा ईश्वर-कल्पना निरुपयोगी आहे असें समजणारा भगवान बुद्ध हा एकटाच ईश्वराचा अवतार ठरेल. कारण त्याचे अनुयायी सगळ्यांत जास्त आहेत. राम आणि कृष्ण यांनी साधारण व्यक्तींच्या आवाक्याबाहेर असलेले अद्भुत पराक्रम केले म्हणून ते ईश्वरी अवतार, व त्यांचीं चरित्रें वर्णणारे रामायण व महाभारत हे ग्रंथ धर्मग्रंथ समजावें असें म्हटलें तर रामकृष्णांसारखेच अद्भुत पराक्रम करणारे शिवछत्रपति हे देखील अवतार व त्यांचें चरित्र गाणारें शिवभारत हा देखील धर्मग्रंथ कां समजूं नये ? शिवभारतांत तर शिवाजी हा विष्णूचा अवतार होता असें स्वच्छ म्हटलेंच आहे.

धम्मपद आणि पुराणें

धर्मग्रंथाची व्याख्या करणें अवश्य असलें तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत याची अडचण पडत नाही, कारण प्रत्येक धर्माचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. आपण ज्या धर्मांत जन्मलों त्या धर्माचे ग्रंथ प्रमाण मानावे असें सनातनी म्हणतात. ही व्याख्या मानली तर नवीन धर्म स्थापन करणारे सगळे धर्मोपदेशक धर्महीन व आदरास अपात्र ठरतील. धर्मसंस्थापकांनी ते ज्या धर्मांत जन्मले ते धर्म प्रमाण मानले असते तर नवीन धर्म स्थापण्याची

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

त्यांना जरूरच पडली नसती. अर्थात् सनातन्यांच्या मताप्रमाणे सारे धर्मसंस्थापक स्वधर्म न मानणारे म्हणून अनादरणीय ठरतात. शिवाय आपापल्या धर्माचे ग्रंथ प्रमाण मानून नीति अनीतीचा निर्णय केल्यास प्रत्येक धर्माची नीति वेगळी ठरेल व दोन धर्मांच्या नीतितत्त्वांची परस्पर तुलना करून त्यांपैकी कोणते अधिक श्रेष्ठ हें ठरवणें अशक्य होईल.

बरें केवळ हिन्दु समाजापुरता विचार करतांना हिन्दु धर्मग्रंथ प्रमाण मानून चालावें असें म्हटलें तरी प्रश्न सुटत नाही. श्रुति, स्मृति व पुराणें हे सर्व हिंदूंचे धर्मग्रंथ आहेत. ते सर्वच प्रमाण आहेत, पण श्रुतींचें म्हणजे वेदांचें प्रामाण्य सगळ्यांत जास्त, त्या खालो-खाल स्मृतीचें व त्या खालोखाल पुराणांचें असें परंपरागत मत आहे. पण हें मत हिंदूंत देखील सर्वमान्य नाही. फक्त वेदांनाच प्रमाण मानावें बाकी कोणतेही ग्रंथ प्रमाण नाहीत असें आर्यसमाजिष्टांचें मत आहे. भगवान बुद्ध हा ईश्वरी अवतारांपैकीच एक होता अशी हिंदूंची श्रद्धा आहे पण बुद्धाचीं वचनें प्रमाण मानायला किती सनातनी तयार आहेत ?

नुसतें वेदांचें प्रामाण्य मानण्याच्या बाबतींत देखील अनेक अडचणी आहेत. वेदाचा शेवटचा भाग म्हणजे तत्वज्ञानाची चर्चा करणारीं उपनिषदें. यांची संख्या शंभराच्या वर आहे. हीं सर्वच उपनिषदें प्रमाण-भूत आहेत असें मानायला सनातनी तयार नाहीत. प्रमाणभूत अशीं दहाच उपनिषदें आहेत असें त्यांचें म्हणणें आहे. पण प्रमाणभूत उपनिषद कोणतें हीं ठरवायचें कसें ? वेदकालांत रचलें गेलेलें उपनिषद प्रमाणभूत समजावें व बाकीचीं नंतर रचलीं गेलेलीं उपनिषदें अप्रमाण समजावीं असा दंडक घालणें स्वच्छन्दीपणाचें (arbitrary) होईल. इसवी सना-पूर्वी अमुक इतके वर्षे जन्मलेल्या व्यक्तीलाच साक्षा-त्कार होऊं शकतो व तो उपनिषद लिहूं शकतो, त्यानंतर जन्मलेल्या व्यक्तीला साक्षात्कार होऊं शकत नाही व तिने उपनिषद लिहिलें तरी तें 'खरें' उपनिषत् नव्हे असें मानायला आधार काय ?

"खरे" वेद व "खरीं" उपनिषदे कोणतीं या प्रश्नाचा कसातरी निकाल लावला तरीसुद्धा वेदांमध्ये परस्परविरोधी वचनें आढळणारच नाहीत याची हमी प्रोफेसरसाहेब देऊं शकतील काय ? वेदांमध्ये निर-निराळ्या काळीं लिहिलेलीं सूक्तें आहेत. हीं सूक्तें ऋषींनी निर्माण केलेलीं नाहीत, ईश्वरप्रेरणेने त्यांनां तीं स्फुरलीं असें मानलें तरी ईश्वर निरनिराळ्या ऋषींना निरनिराळ्या प्रेरणा देणारच नाही याचा भरवसा काय ? आर्यसमाजी वेदांना मूर्तिपूजा संमत नाही असें म्हणतात तर उलट सनातनी, वेदांच्याच आधारें मूर्तिपूजेचें समर्थन करतात. मीमांसक वेदांच्या आधारें यज्ञयागाचें महत्त्व सिद्ध करतात तर शंकराचार्य वैदिक उपनिषदांच्या आधारें यज्ञयागादि कर्मकांडाला कमी लेखतात. वेद प्रमाण मानून वागायचें ठरवलें तरी कार्याकार्याच्या बाबतींत निःसंदिग्ध मार्गदर्शन मिळत नाही तें नाहीच.

साक्षात्कार आणि नीति यांचा बादरायण संबंध

आतापर्यंत साक्षात्काराचें अस्तित्व कसें ओळखावें या प्रश्नाची चर्चा केली. पण यापेक्षाहि "मूले कुठारः" या स्वरूपाचा एक प्रश्न उपस्थित करावयाचा आहे. "अ" या व्यक्तीला विश्वात्मैक्याचा साक्षात्कार झाला आहे हें खरें मानलें तरी "अ" चें मत नीतीअनीतीच्या बाबतींत निर्णायक कां समजावें हा प्रश्न उरतोच. सर्व जग एकाच आत्म्याचें बनलेलें आहे असा ज्याला अनुभव आहे त्याला सन्ततिनियमन चांगलें की वाईट हें कळतें व इतरांना कळत नाही असें कशाच्या आधा-रावर म्हणायचें ? चोरी व खून करणें वाईट हें आता-पर्यंत झालेल्या सर्वच मानव समाजांनी मानलें आहे. ठगांच्या समाजांत देखील एका ठगाने दुसऱ्या ठगाची चोरी वा त्याचा खून करणें निन्द्यच समजलें जात असे. ठगांसुद्धां सर्व समाजांची नीति साक्षात्कार झालेल्या पुरुषांनी घालून दिली होती की काय ? विश्वात्मैक्याचा साक्षात्कार व नीतीतत्त्वांचें ज्ञान या गोष्टींचा परस्परांशीं कांहीहि संबंध नाही. अशा साक्षा-त्काराने नीतीचें ज्ञान होतें असें म्हणायचें तर पिथॅ-गोरसचा सिद्धान्त कळल्याने नीतिज्ञान होतें किंवा वक्रीभवनाची प्रक्रिया कळल्याने नीतिज्ञान होतें असें कां म्हणूं नये ?

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

साक्षात्काराने बुद्धि अनासक्त व अनहंकार होते व त्यामुळे नीतीतत्वाचें ज्ञान होतें असें प्रा. बनहट्टींचें म्हणणें आहे. साक्षात्कार झाला की आसक्ति कमी होते याला प्रमाण काय? शरीराला योग्य प्रमाणांत "क" जीवनसत्वाचा पुरवठा झाला की हिरडचांतून रक्त वाहणें थांबतें असें आपण प्रत्यक्ष अनुभवाने ठरवूं शकतों. याप्रमाणे "मी शंभर साक्षात्कारी पुरुष पाहिले त्यांच्यांत अहंकाराचें प्रमाण दर माणशीं "ब" होतें व साक्षात्कार न झालेल्या माणसांत अहंकाराचें प्रमाण दर माणशीं ब + १०००००० इतकें असतें" असें एखाद्या मानसशास्त्रज्ञाला सिद्ध करतां येईल काय? असें सिद्ध करतां येत नसेल तर प्रा. बनहट्टींनी हें विधान कोणत्या अनुभवाच्या आधारें केलें आहे? या विधानाला अवलोकनाचा व अनुभवांचा आधार नसेल तर आपलें शरीर पशूंप्रमाणेच हाडामासाचें बनलें आहे असें ज्ञान झाल्याने अहंकार कमी होतो किंवा रसायन-शास्त्रदृष्ट्या हिरा व कोळसा यांची जात एकच असें ज्ञान झाल्यानें हिऱ्यावरील आसक्ति कमी होते असें कां म्हणूं नये?

वादासाठी विश्वात्मैक्याचा साक्षात्कार झाल्याने राग, द्वेष, वगैरे द्वंद्वांपासून मन मुक्त होतें, वासना-रहित होतें, निरहंकार होतें, निरासक्त होतें हें आपण सर्व खरें मानूं. पण हें खरें मानलें तर अध्यात्मवाद्यांवर आणखीच बिकट प्रसंग येऊन कोसळतो. कारण ज्याला राग व द्वेष या भावना नाहीत तो मनुष्य नीतिमान असूंच शकत नाही. चांगल्याबद्दल प्रेम व वाईटा-बद्दल राग या दोन भावनांच्या पायावर तर साऱ्या नीतीची उभारणी झाली आहे. इष्ट आणि अनिष्ट या शब्दांचा अर्थच मुळी रागद्वेषाशीं निगडित आहे. इष्ट म्हणजे जें असावें अशी इच्छा असते तें व अनिष्ट म्हणजे जे नसावें अशी इच्छा असते तें. ज्याला सदा-चरणाबद्दल राग वाटत नाही तो मनुष्य नीतीचा द्रष्टा असतो असें म्हणणें, ज्याचे दोन्ही पाय तुटले आहेत तो मनुष्य धांवण्याच्या शर्यतींतला चॅम्पियन असतो असें म्हणण्यासारखें आहे.

रागद्वेषाप्रमाणेच अहंकार हा देखील नीतिमत्तेला अत्यंत आवश्यक आहे. ज्याला अहंकार नाही तो पुरुष मानधन असूं शकत नाही व जो मानधन नाही तो नीतिमान असूं शकत नाही. दुसऱ्यांचा पदोपदीं कमी लेखून त्यांचा अपमान करणारा तो मानधन असा मानधन शब्दाचा अर्थ नाही. मानधन पुरुष शालीन असूं शकतो. अर्जुनाला जेव्हां व्यामोह झाला तेव्हा श्रीकृष्णाने त्याच्या मानधनतेलाच आवाहन केलें. 'तूं वीरांमध्ये आदरणीय आहेत. तूं असा भित्रेपणा करूं लागलास तर योद्धे तुला काय म्हणतील! क्षत्रियांमध्यें पळपुटा म्हणून तुझे नांव झालें तर तें तुला मरणापेक्षा असह्य होईल.' तानाजी पडल्यावर मावळे रणांतून पळूं लागले तेव्हा सूर्याजीने त्यांची मानधनता जागी करूनच त्यांना परत फिरविलें. 'पळालों तर मी नामर्द ठरेन' ही भीतीच योद्धयाला स्फूर्ति देत असते. अहंकार व मानीपणा अंगीं नसेल नर नामर्द म्हणून होणारी दुष्कीर्ति कुणालाही एवढी असह्य वाटणार नाही. रणांगणावरील शौर्याप्रमाणेच सत्यनिष्ठा वगैरे सद्गुण मानवाचा अहंकार त्यांच्याशीं निगडीत झाल्याशिवाय अंगीं बाणूं शकत शकत नाहीत. "मला जगांतली कोणतीही शक्ति खोटें बोलायला लावूं शकत नाहीं" या भावनेने होणारें मानवाच्या स्वाभिमानाचें समाधान हीच सत्यनिष्ठेची जननी आहे.

अहंकाराप्रमाणेच आसक्ति देखील नीतिमत्तेला सुतराम् आवश्यक आहे. पत्नी व पुत्र यांच्यावर आसक्ति असल्यामुळेच मनुष्य त्यांच्या सुखासाठी झटतो. कुटुंबी-यांना दुःख झालें की आपल्याला दुःख होतें. तें त्यांच्या-वरील असक्तीमुळेच. आसक्तीशिवाय माणसाच्या "स्व"च्या मर्यादा विशाल होऊंच शकत नाहींत. स्त्री-वरील आसक्ति वैषयिक असल्यामुळे ती नीतिदृष्टचा उदात्त मानतां येत नाही असें अध्यात्मवाद्यांचें एक आवडतें मत आहे. अध्यात्मवाद्यांच्या अनेक निराधार कल्पनांप्रमाणेच हीही कल्पना आहे. आसक्ति वैषयिक असली म्हणून ती हीन कां समजावी? कामजीवना-पासून पळून जाऊं इच्छिणाऱ्या वैराग्यवाद्यांनी स्त्रीबद्दल काढलेले अनुदार उद्गार वाचले म्हणजे स्त्रीकडें निरोगी दृष्टीनें पाहण्यासाठी शृंगारभावना किती आवश्यक आहे हें पटूं लागतें. जगाचें ९० टक्के वाङ्मय व कला स्त्रीपुरुषांच्या कामुक आकर्षणांतून

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

उत्स्फूत झालेली आहे. कामजीवनाच्या असीम सौंदर्याची ज्याला प्रतीति आली आहे त्या पुरुषाला स्त्रियांच्या सुखदुःखांबद्दल जेवढी सहानुभूति वाटूं शकेल तेवढी एखाद्या वैराग्यशील अध्यात्मवाद्याला कधी वाटूं शकणार नाही. "मला मोहिनी घालून मोक्षमार्गापासून च्युत करणारी पापीण" याच रोगट दृष्टिकोनाने तो स्त्रीकडे पाहणार. सर्वच स्त्रीजातीबद्दल म्हणजे अर्ध्या-अधिक मानवसमाजाबद्दल अशी सहानुभूतिशून्य वृत्ति निर्माण करणारा अध्यात्मवाद नीतिमत्तेच्या मुळावरच कुऱ्हाड घालणारा आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. कारण सहानुभूति ही नीतीची गंगोत्री आहे.

गुरुवर्यांचे पेच

कार्याकार्याचा निर्णय करण्यासाठी अध्यात्मवाद कसा निरुपयोगी आहे हें आतापर्यंत दाखवून दिलें. आतां प्रा. वनहट्टींनीं बुद्धिवाद्यांना घातलेले व त्यांना स्वतःला विनतोड वाटणारे पेच कसे पोचट आहेत याचें थोडे दिग्दर्शन करतों.

प्रा. वनहट्टी म्हणतात "...आगरकरांसारखा मनुष्य आपल्या देशबांधवांसाठी त्याग कां करतो ? अन्तःप्रेरणेने तो करतो असें म्हटलें तर ऐहिकतेला बाध येतो. एकप्रकारें आपण आत्मतत्त्वाला मान्यता देतों असें होतें." हीं विधानें फारच आश्चर्यकारक आहेत. अन्तःप्रेरणा मानल्याने आत्मतत्त्वाला मान्यता कशी मिळते ? आत्मा सर्वव्यापी व कालातीत नाही. अन्तःप्रेरणा म्हणजे अन्तःकरणाची प्रेरणा. मानवाला मन आहे यावर ज्याचा विश्वास आहे तो अन्तःप्रेरणा मानूं शकतो. त्याला दिक्कालातीत आत्म्याकडे धाव घ्यायची गरज काय ?

वस्तुतः अन्तःप्रेरणेमुळे आगरकरांसारखा मनुष्य त्याग करतो हें उत्तर पुरेसें स्पष्ट व व्यापक नाही. या लेखांतच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे 'सहानुभूति' ही नीतीची गंगोत्री आहे. आगरकरांना स्त्रिया व दलित समाज यांच्या दुःखाबद्दल सहानुभूति वाटत होती म्हणजे त्यांच्या दुःखाच्या कल्पनेने ते दुःखी होत होते. म्हणून त्यांनी या दुःखाला कारणीभूत होणाऱ्या अध्यात्मवादाविरुद्ध कंकण बांधलें. मानव सहानुभूति-क्षम होण्यासाठी ईश्वर व आत्मा यांची कांहीहि जरूर नाही. कारुण्यनिधि म्हणून जगतीतलावर गाजलेला भगवान् बुद्ध आत्मा मानत नसे व ईश्वराची त्याला गरज भासली नाही. उलट हजारों लोकांच्या कत्तली केवळ मौजेसाठी करणारे अनेक जगज्जेते अध्यात्मवादी होते.

सतारीची एक तार छेडली की तिच्याशीं संवादी असलेली दुसरी तार आपोआप निनादित होते; ही घटना शुद्ध भौतिक शास्त्रांच्या आधारें उकलून दाखवतां येते. त्याचप्रमाणे एकाचें दुःख पाहिलें की दुसऱ्याला दुःख होतें या घटनेची उपपत्ति मनाच्या शुद्ध वैज्ञानिक अभ्यासाने लावतां येते. सतारीच्या तारांपेक्षाहि जास्त सहानुभूतिक्षम अशी मज्जा संस्था (sympathetic nervous system) आपल्या शरीरांत आहे. दुःखाशीं सम्बंध असलेलें कोणतेंहि उद्दीपक (stimulus) मिळालें की ही मज्जासंस्था कार्यप्रवण होते व शरीरामध्ये दुःखनिदर्शक अशा रासायनिक, वैद्युत व यांत्रिक क्रिया सुरू होतात. सहानुभूति ही याप्रमाणें सर्वथैव मानवी व ऐहिक घटना आहे.

ऐहिकवादाला प्रा. वनहट्टींनी टाकलेला दुसरा पेच असा की "या जगांतल्या सुखाविषयीं मनुष्यांच्या कल्पना अत्यन्त परस्परभिन्न असूं शकतात. दरमहा ४० रुपये पगारावर देशबांधवांना सद्विचार शिकवण्या-करता हाडें झिजवणाऱ्या आगरकरांचें सुख आणि... विलासिनींच्या अङ्गसङ्गांत लोळणाऱ्या धनाढ्यांचें सुख यांच्यांत जमीनअस्मानाचें अन्तर आढळून येतें. मग कोणत्या सुखाचें वर्धन करणें हा मनुष्याने आपला धर्म मानावयाचा ?" या प्रश्नाचें उत्तर स्पष्ट आहे. दुसऱ्याच्या सुखास कारणीभूत होणारें सुख श्रेष्ठ समजून वाढवायचें व दुसऱ्यांच्या सुखास कारणीभूत न होणारें सुख कमी दर्जाचें समजायचें. जास्तींत जास्त लोकांचें जास्तींत जास्त सुख वाढवायचें हें तत्त्व मान-ल्यावर सुखाला कारणीभूत न होणारें सुख कमी महत्त्वाचें ठरणार हें २+२=४ या विधानाइतकें तर्कसिद्ध आहे. 'विलासिनींच्या अङ्गसङ्गांत लोळ-णाऱ्या धनाढ्यांच्या सुखामुळे' त्या विलासिनीला सोडून

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

दुसऱ्या कुणालाहि सुख होत नाही. (तिला देखील त्या धनाढ्यावर प्रेम असल्याशिवाय या विलासापासून सुख होणार नाही.) उलट दुष्ट रूढींच्या पाशांतून आपली सुटका केल्याबद्दल हजारों स्त्रिया आगरकर व कर्वे यांच्यासारख्या महानुभावांना दुवा देत आहेत.

प्रोफेसरसाहेबांच्या प्रश्नाला बुद्धिवादाजवळ असें समाधानकारक उत्तर आहे, पण त्यांना प्रिय असलेल्या अध्यात्मवादाला या प्रश्नाचें मुळींच उत्तर देतां येणार नाही. उपरिनिर्दिष्ट धनाढ्याचें सुख व आगरकरांचें सुख यांत आगरकरांचें सुख श्रेष्ठ कां-तर आजन्म परोपकार केल्यामुळे आगरकर स्वर्गांत जातील व तो धनाढ्य केवळ स्वार्थमग्न राहिल्यामुळे नरकांत जाईल किंवा आगरकरांना मुक्ति मिळेल व धनाढ्य जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत तसाच पडून राहील असेंच उत्तर अध्यात्मवाद देणार ना ? या उत्तरामुळे गुरुवर्यांचें समाधान होत असेल तर त्यांचा व प्रस्तुत लेखकाचा मत:पिण्डच वेगळा आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे.

इन्द्रियभोग आणि सत्याचरण

सुखांच्या उच्चनीचतेबद्दलचा युक्तिवाद पुढें चालवून प्रोफेसरसाहेब म्हणतात "इंद्रिय–भोगानें मिळणारें सुख हें"...(सत्याच्या) "आचरणानें मिळणाऱ्या सुखापेक्षा हीन कां मानायचें याचेंहि समाधानकारक उत्तर निर्भेळ ऐहिकतावाद्यांना देता येत नाही." सर्वच बुद्धिवादी ऐहिकतावादी नसतात तेव्हा येथे ऐहिकतावाद्यांची बाजू मांडण्याची जरूर नाही. पण बुद्धिवादाचें या प्रश्नाला उत्तर स्पष्ट आहे. सत्य हा शब्द अध्यात्मवाद्यांना फार प्रिय आहे पण स्वत: सत्य मात्र तेवढेंच अप्रिय आहे. फार काय सत्याकडे डोळे रोखून पाहण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळेच अध्यात्मवादाची धुंदी कांही लोकांना हवीशी वाटते. उलट मानवाच्या नैसर्गिक सत्यप्रियतेंतूनच बुद्धिवादाचा जन्म झाला आहे.

इंद्रियभोगाने मिळणाऱ्या सुखापेक्षा सत्याचरणाचें सुख श्रेष्ठ आहे, कारण एखाद्या व्यक्तीनें इंद्रियसुख अनुभवलें तर त्यापासून इतरांना फारसें सुख होत नाही. उलट सत्याचरणापासून जास्त लोकांना सुख होते.

समजा अ नें मिटक्या मारीत आइस्क्रीम खाल्लें तर अ व्यतिरिक्त कुणाकुणाला सुख होईल ? (१) आइस्क्रीम विकणाऱ्याला पैसे मिळाल्यामुळे सुख होईल. (२) अ वर निःसीम प्रेम असणाऱ्यांना त्याचें सुख पाहून बरें वाटेल; पण हें सुख किती लोकांना होईल हें "अ" वर किती लोकांचें निःसीम प्रेम आहे यावर अवलंबून राहील.

आता आपण रामशास्त्र्यांच्या सत्याचरणाचें उदाहरण घेऊं. रामशास्त्र्यांनी प्राणाची पर्वा न करतां खुनी पेशव्याला देहान्त प्रायश्चित्त सांगितलें. यामुळें (१) खुनाबद्दल घृणा वाटणाऱ्या सर्व लोकांना सुख झालें. (२) पेशव्यांसारख्या सर्वसामर्थ्यशाली व्यक्तीलाहि खून पचवतां येणार नाही इतकी न्यायप्रियता समाजांत आहे असा विश्वास न्यायाबद्दल निर्माण होऊन पुढे होणाऱ्या खुनांना आळा बसण्यास मदत झाली. जीवित सुरक्षित असल्याची भावना सर्वच समाजाला सुखावह आहे हें सांगणें नकोच. (३) बारभाईंच्या कारस्थानाला व्यक्तीव्यक्तींच्या प्रभुत्वाकांक्षेचें स्वरूप न येतां न्यायाचें अधिष्ठान प्राप्त होऊन त्याचें सामर्थ्य वाढलें. यामुळे अन्यायी व खुनी पुरुषाच्या हातांत राज्यसत्ता राहण्यानें सर्वच प्रजेच्या सुखाला जो धोका निर्माण होऊं शकतो, तो टळला.

येथे अध्यात्मवाद्यांना एक इषारा देणें आवश्यक आहे. इंद्रियसुख सत्याचरणाच्या सुखापेक्षा नेहमीच कनिष्ठ दर्जाचें राहील असें समजणें चूक आहे. **कोणतेंहि सुख स्वयमेव श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नसतें. त्याची श्रेष्ठता वा कनिष्ठता त्याच्या परिणामांपासून ठरवायची असते.** ज्यावेळीं इंद्रियभोगाचे परिणाम सत्याचरणापेक्षा जास्त सुखावह असतात त्यावेळीं इंद्रियभोगाचेंच नैतिक मूल्य सत्याचरणापेक्षा जास्त असतें. एखाद्या दरवडेखोराने आपल्या शेजाऱ्याचें धन कुठे ठेवलें आहे हें विचारलें असता त्याला तें सांगणें हें सत्याचरण असलें तरी तें निन्द्य आहे. कारण त्याचे परिणाम आपल्या शेजाऱ्याला, व–दरोडेखोरोला उत्तेजन मिळून–साऱ्या समाजालाच दुःखावह होतात. उलट प्रेयसीच्या सहवासांत इंद्रियभोगांचा आस्वाद घेणाऱ्या एखाद्या पुरुषांच्या कृत्याने कुणालाच दुःख होत नाही, म्हणून त्याचा इंद्रियभोग सदरहू सत्याचरणापेक्षा नैतिकदृष्टचा श्रेष्ठ आहे.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

सुखाचें नैतिक मूल्य त्याच्या परिणामावरून ठरतें हा नियम वापरल्याने अनेक आध्यात्मिक सुखें हीन ठरतात. अहोरात्र अफूच्या नशेंत झिंगणाऱ्या अफूबाजाचें सुख व अहोरात्र टाळ कुटून झिंगणाऱ्या (व समाजहितासाठी कांहीहि न करणाऱ्या) संताचें सुख यांचें नैतिक मूल्य एकच आहे. अफूबाजाचें सुख शारीरिक व टाळ कुटण्याचें सुख अध्यात्मिक म्हणून त्यांच्या नैतिक मूल्यांत कांहीहि फरक पडणार नाही.

शेवटची शरणागति

आधुनिक सुशिक्षितांमध्यें खरे अध्यात्मवादी सांपडणें किती कठिण आहे याचें प्रत्यन्तर प्रा. बनहट्टींच्या प्रस्तुत विवेचनांत स्पष्टपणें येतें. "आगरकरांनी पुरस्कारलेल्या बहुतेक सुधारणा इष्ट आहेत याबद्दल वाद नाही" असें ते म्हणतात. वाद नाही हें त्यांचें म्हणणें खोटें आहे. कारण त्यांनी समर्थिलेल्या अध्यात्मवादाच्याच आधारें या सुधारणा केल्याने उत्पात होतील असें सनातनी म्हणत असत. प्रोफेसरसाहेबांना तरी या सुधारणा इष्ट आहेत हें बुद्धिवादाने कळलें की अध्यात्मवादाच्या आधारें? स्त्रियांना शिक्षण द्यावें हें त्यांनी स्मृतिग्रंथ किंवा साक्षात्कारी गुरु यांच्या वचनावरून ठरवलें की स्वतः विचार करून? याचें उत्तर त्यांनी पुढे स्वतःच असें दिलें आहे–"अध्यात्म हें याप्रमाणे मानवी जीवनाचें अंतिम नियामक असलें तरी मनुष्याच्या सामान्य व्यवहारांमध्ये त्याची बुद्धि किंवा सारासार विचारशक्ति हीच योग्य मार्गदर्शन करते." हात्तिचा!!! शेवटीं "षट्टकुटयां प्रभातम्" झालेंच म्हणायचें! बिचारा गाडीवान चुंगीचा कर द्यावा लागूं नये म्हणून चुंगीनाकें चुकवण्यासाठी रात्रभर आडरस्त्याने फिरला. पण उजाडतांच पाहतों तो काय? त्याची गाडी सरळ नाक्यासमोरच उभी! बुद्धिवाद टाळूं इच्छिणारे शेवटीं बुद्धिवादालाच शरण येतात. "सामान्य व्यवहारामध्यें" असा शब्दप्रयोग वापरून प्रोफेसरसाहेब या शरणागतींतून निसटूं पाहात आहेत. पण नीति अनीतीचे प्रश्न सामान्य व्यवहारांतच उद्भवतात. विधवांना पुनः विवाह करूं द्यावा की नाही, या सामाजिक प्रश्नापासून तो खरें कां बोलावें इत्यादि नीतीच्या मूलभूत प्रश्नापर्यंतचे सर्व प्रश्न सामान्य व्यवहारांत उद्भवतात. हिमालयाच्या शिखरावर जाऊन तपश्चर्या करीत बसणाऱ्या एखाद्या पुरुषाच्या दृष्टीने हे प्रश्न अप्रस्तुत आहेत. अशा पुरुषाच्या जीवनांत नीतिकल्पनेला कांही स्थानच नाही. नीति ही भाषेप्रमाणेच सामाजिक व रोजच्या व्यवहाराशीं अनिवार्यपणें निगडित झालेली आहे. एका व्यक्तीचे इतर व्यक्तींशीं होणारे व्यवहार सुरळीत चालावे म्हणून नीतीची जरूर आहे. भाषेशिवाय मानवी जीवन अशक्य होईल त्याचप्रमाणें नीतिशिवाय देखील मानवी जीवन अशक्य होईल. उपयुक्ततावादानें नीतीच्या बाबतींत हाच महान् सिद्धांत सांगितला आहे. उपयुक्तता हाच नीतीचा निकष आहे. मानवी व्यवहारांतून जशी भाषा निर्माण झाली तशीच नीतीहि निर्माण झाली. ती स्वयंसिद्ध नाही किंवा ईश्वरानें आकाशांतून फेकलेली नाही. तेव्हा रोजच्या व्यवहारांत जो बुद्धिवादाचें साम्राज्य मानतो त्याला नीतीच्या क्षेत्रांत तें मानणें भागच आहे.

(पान ११ वरून)

चिमणाबापूच्या जन्मतारखेसंबंधी आणखी एक मजजवळ बिनतोड पुरावा आहे. मला एका नागपूरच्या घरंदाज ज्योतिषानें स्वयंस्फूर्तीनें कांही वर्षांपूर्वी एक अनेक कुंडल्यांचें चोपडें दिलें. त्यांत भोसल्यांच्या कुळांतील प्रसिद्ध पुरुषांच्या कुंडल्या तर आहेतच, पण पेशव्यांच्याहि आहेत. ती चोपडी तपासून पाहतां इतर पुराव्यावरून त्यांतील जन्मतारखा जुळतात. तींत द्वितीय रघूजीची जन्मतारीख शके १६८३ वैशाख शु. १४ ही दिली असून चिमणाबापू व व्यंकोजी या त्याच्या दोन धाकटया बंधूंच्या अनुक्रमें शके १६८५ माघ कृ. ४ व शके १६८८ श्रावण कृ. १२ या दिल्या आहेत. त्या इंग्रजी गणनेप्रमाणे अनुक्रमें १७–५–१७६१, २१–२–१७६४ व १–९–१७६६ अशा येतात. चिमणाबापू १७६४ च्या फेब्रुवारींत जन्मला हें जर खरें आहे, तर पर्शिअन कॅलेंडर मधील २१ एप्रिल १७६४ चें पहिलेंच पत्र त्याला लिहिलेलें असणें कसें शक्य आहे?

अशाच जरी नसल्या तरी या पद्धतीच्या इतिहास साधनांत आणखी अनेक चुका मला आढळल्या आहेत; परंतु तो विषय केव्हा तरी घेऊं, एवढें सांगून हें प्रकरण येथेच संपवितों.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

पुस्तकपरीक्षण स्वामिनी

द. रा. गोमकाळे

प्रथितयश कथाकार श्री. पु. भा. भावे यांचें 'स्वामिनी' हें दुसरें नाट्यापत्य. मुंबईची विद्यमान मराठी रंगभूमि आज तें गाजवीत आहे असा या नाटकाचा लौकिक नागपूर पर्यंत पोहोंचला आहे.

दोन तीन महिन्यांपूर्वीचीच गोष्ट. वि. सा. संघाच्या टेबलावर नुकतेच आलेलें 'स्वामिनी' नाटकाचें पुस्तक आढळलें व 'युगवाणी'च्या संपादकांची परवानगी सोईस्करपणें गृहीत धरून त्यांच्या हातीं तें पुस्तक पडण्यापूर्वीच मी स्वतः तें घेऊन वाचलें. त्यानंतर परीक्षणासाठी लेखणी घ्यावयास तीन महिने लागले. कारण उघड आहे. 'स्वामिनी' नाटकाबाबत थिएटरांत गर्दी करणाऱ्या प्रेक्षकांनी दिलेला कौल व त्या नाटकाच्या वाचनाने माझ्या मनावर झालेला परिणाम यांचा मेळ जमेना. अशा वेळीं सॉक्रेटीसाचा आव आणणारा मूर्खांतच काढला जावयाचा ! म्हणून हातीं लेखणी धरण्यापूर्वी 'स्वामिनी' नाटक आणखी दोनचारदां वाचून काढलें आणि लोकमताचा कौल काय पडला आहे याचा फारसा विचार न करता आपल्या स्वतःची आत्मप्रतारणा करावयाची नाही. इष्ट असेल तें बोललेंच पाहिजे यासाठी 'स्वामिनी' नाटकावर माझे विचार व्यक्त करावयास मी प्रवृत्त झालों.

कोणत्याहि ग्रंथावर आपले विचार व्यक्त करावयास सामान्यतः इतकें गोंधळांत पडून जाण्याचें कारण नसतें. परंतु 'स्वामिनी' नाटक कोणाच्याहि मनांत खास गोंधळ उत्पन्न करील. रंजन म्हणजे नाटक व रंजनकार म्हणजे नाटककार अशी सोईची परंतु चुकीची व्याख्या आपण मान्य केली तर श्री. भावे यांचें यश कोणालाहि मान्य करावें लागेल. परंतु रंजनकार म्हणजे नाटककार हें मतच मान्य करता येण्यासारखें नाही. अशी आमची खात्री आहे. 'स्वामिनी' नाटकासंबंधीं अभिप्राय देतांना रसिक–वाचक प्रेक्षकहि गोंधळांत पडतो. कारण प्रायोगिक यश ही तर नाटकाच्या यशाची संपूर्णतः जरी नव्हे तरी महत्वाची व प्रमुख कसोटी आहे. त्या मुख्य कसोटीवर बावनकशी उतरल्यावरहि नाणें अस्सल नाही, ती केवळ बाहेरची झणझणीत झिलई आहे असें प्रामाणिकपणें वाटणाऱ्याला 'स्वामिनी' नाटक कांही वेळ गोंधळांत पाडल्यावाचून कसें राहील ?

त्रस्त झालेल्या जीवाला घटकाभर विरंगुळा, करमणूक, या जीवनापासून पलायनवादी (Escapist) मनोवृत्तीनेच आज सामान्यतः नाटकाकडे पाहिलें जातें. म्हणूनच बहुशः असा पलायनवादी प्रेक्षक नेहमी विचारतो 'जीवनांतील गांभीर्याचे, सत्याचे, अंतःकरणाचा वेध घेतील असे दुःखात्म प्रसंग नाट्यपूर्ण असतील परंतु असे प्रसंग नाटकांत पाहण्यांत काय मजा आहे ? जीवनांत गांभीर्य अथवा दुःखाची काय कमतरता आहे म्हणून असले प्रसंग नाटकांत पुनः पाहण्याची आवश्यकता आहे ? आधीच संत्रस्त झालेल्या जीवनाने मनुष्य दुःखी असतांच त्याला असल्या दुःखात्म गंभीर प्रसंगांपेक्षा चार घटकांची करमणूक, हास्य, विरंगुळा यांचीच अधिक आवश्यकता आहे,' असें मानणारे प्रेक्षकच आज अधिक आढळतात. चिरंतनापेक्षा व्यावहारिक तात्कालिक उपयुक्ततावादच आज प्रभावी दिसत आहे. तत्व वाटेल त्या प्रकारें व्यवहारोपयोगी नसेल तर तें तत्वच खोटें असें मानण्यापर्यंत मजल जाऊ पाहत आहे. परंतु तत्व आणि खोटेपणा यांची सांगडच बसू शकत नाही, ही गोष्टहि आज कोणी विचारांत घेत नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

सामान्य जनमनाची ही नाडी ओळखूनच श्री. भावे यांनी आपली 'स्वामिनी' रंगविली आहे आणि तीच नेमकी विषादाची गोष्ट आहे. श्री. भावे यांनी आपली ही नाट्यकृति आपल्या प्रिय पत्नीच्या स्वभावांतील देवत्वास अर्पण केली. देवत्व हा व्यवहार नव्हे, देवत्वासाठी किती त्याग करावा लागतो, कष्ट सोसावे लागतात याची श्री. भावे यांना पूर्ण कल्पना आहे. मनुष्य स्वभावांतील देवरूपी मानव्याचा शोध हेंच खऱ्या कलावंताचें व कलेचें कार्य आहे, याचीहि जाणीव श्री. भावे यांना आहे याची आम्हाला खात्री आहे. परंतु 'विषकन्येला' आलेल्या कटु अनुभवाने त्यांनी हा व्यावहारिक व सोईचा मार्ग 'स्वामिनी'त स्वीकारला असावा असें दिसतें. म्हणूनच 'स्वामिनी'च्या कथानकाची घडण, स्वभावचित्राची रंगत त्यांनी मीनाबाजारासारखी केली. परंतु यामुळे श्री. भावे यांच्या सारखा प्रसिद्ध कलाकार आपल्या उचित कर्तव्यापासून ढळला असें खेदाने म्हणावें लागतें.

'स्वामिनी' नाटक 'मागणी तसा पुरवठा' या तत्त्वावर आधारित आहे. त्यामुळे सामान्य मनाला सहज आकर्षित करणाऱ्या स्त्री–पुरुष लैंगिक आकर्षणावर, चावट चेष्टांवर त्याची उभारणी केली आहे. अर्थात् याचा वापर त्यांनी साधन म्हणून केला आहे. साध्य काय आहे हें सांगणें मात्र कठीण आहे. या नाटकांतील व्यक्ति 'Made to order' या तत्त्वाप्रमाणे ग्रंथकर्त्यांनी या नाटकांत आणल्या आहेत. त्यांच्या सर्व क्रियांचा नियंता स्वतः लेखकच आहे. एकूण एक पात्रें नाटककाराने आपल्या मर्जीप्रमाणे नाचविली आहेत. शंकर, शोभा, विभा व स्वतः जगन्नाथ हीं सर्व पात्रें दरवेशाच्या हातांतील माकडाप्रमाणे नाटककार नाचवील त्याप्रमाणे सर्व नाटकभर अक्षरशः नाचत असतात. काशीची स्वभावरेखा या सामान्य नियमाला कांहीशी अपवादात्मक आहे. नवनाट्यतंत्र असो अथवा जुनें नाट्य असो, यशस्वी नाट्याला कथानकाचा विकास पात्रांच्या स्वभावधर्मातून, त्यांच्या जीवनांत त्यामुळे घडून येणाऱ्या आंदोलनांतून झाला तरच व्यक्तिचित्रें उठावदार होतात व नाट्यकथा परिणामकारक व कोणालाहि निश्चित पटणारी अशी उतरते. परंतु 'स्वामिनी' नाटकाचें तसें नाही. 'स्वामिनी' नाटकांतील पात्रें नाटककाराला आवडणारी भाषा–त्याने आंखून दिलेल्या नव्या नवलाईच्या पद्धतीने बोलतात. नाटककाराने सांगितल्याप्रमाणे, सांगितले तितक्या वेळा, नायकाच्या गळ्यांत पडतात. आणि महाराष्ट्रीय मनाला लज्जास्पद वाटेल, असंभाव्य वाटेल, मनुष्यस्वभावालाहि अशक्य वाटेल असा धांगडधिंगा घालून रंगमंचावरून जातात. त्यामुळे एकंदर नाटक पाहिल्यावर किंवा वाचल्यावर मनुष्यस्वभावांतील देवत्वापेक्षा त्या स्वभावांतील या नाटकांत आढळणाऱ्या हीन विकृतीचाच ठसा मनावर कायम राहतो.

या नाटकाचा नायक जगन्नाथ हा चार लाखांचा धनी आहे. एम्. ए. पर्यंत शिकला आहे. उत्तम खेळाडू आहे. सुंदर आहे, कलेचा भोक्ताच नव्हे तर स्वतः कलावन्त आहे. त्यामुळे कॉलेजांत व समाजांतहि १६००० गोपींचा तो कान्हा आहे. समाजांतील सर्व तरुणी त्यांच्यावर इतक्या फिदा आहेत की तो जेथें जाईल तेथें त्याच्या त्या गळ्यांत पडतात. लग्नाची याचना करतात. जगन्नाथ तर शुकमुनींचा अवतार. तरी या सर्व आचरटपणांत तो सहभागी असतो. त्याच्या सोबत हंसतो, बागडतो. परंतु या सर्व गोष्टींचा त्याच्यावर यत्किंचित्हि परिणाम होत नाही. या सर्व लज्जास्पद प्रकारांत त्याला यत्किंचितहि आक्षेपार्ह कांही दिसत नाही. आणि आक्षेपार्ह कांही असलेंहि तरी त्याचा तो प्रतिरोध करूं इच्छित नाही– करूं शकत नाही. सारांश शंकर म्हणतो त्याप्रमाणें जगन्नाथ म्हणजे 'एक पोरींची सार्वजनिक संस्था आहे' आणि या संस्थेचा हेतु 'जिचे आदराने पाय धरावेसें वाटेल' अशी मुलगी शोधण्याचा आहे (जग. पृष्ट १२) अशा मुलीचा शोध त्याला काशीच्या रूपाने लागला हें नाटकाचें शेवटचें पर्यवसान आहे. 'शरीरावर व मनावर अलौकिक विजय मिळविणारी ती तपस्विनी आहे' हें जगन्नाथाला पटतें व शेवटीं तो तिचा स्वीकार करतो. परंतु हेतुपासून पर्यवसानापर्यंत पोहोचण्यासाठी जी साधनांची वळकटी, तार्किक शुद्धता व घटनांचा विकास घडवून आणावा लागतो त्याचा संपूर्ण नाटकांत

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

प्रत्यय घडत नाही. आणि त्यामुळे या पर्यवसनाचा वाचक प्रेक्षकांच्या मनावर अवश्य तो परिणाम होत नाही. जो होतो तो विपरीत. जगन्नाथाच्या एकंदर स्वभावचित्रणांत त्याच्या हेतूला परिपोषक अशा स्वभावविकासापेक्षा सर्वत्र थिल्लरपणाच आढळतो व खऱ्या प्रेमाची पारख करण्यासाठी त्यांनी योजिलेला उपाय बालिशच नव्हे तर हास्यास्पद वाटतो.

पहिले दोन अंक शोभा, विभा व जगन्नाथ यांच्या अतिरंजित व विद्यमान समाजांत अपवादानेंहि आढळणार नाही अशा विकृत धांगडधिंग्याने व्यापले आहेत. या अंकांतील शोभा व विभा या तरुणी महाराष्ट्रांत सापडणें कठीणच. श्रीमंत वराकडे तरुणी आकृष्ट झाल्या यांत कांहीच आश्चर्य नाही. परंतु जगन्नाथाच्या प्राप्तिसाठी खुद्द जगन्नाथाच्या घरीं त्या जे प्रकार व आचार करतात ते आचार प्रत्यक्षांत, स्त्रियांच्या स्वभावांत देवत्वाची अपेक्षा करणारा कोणताहि समंजस माणूस चालूं देणार नाही. आणि 'जिचे पाय आदराने धरावेत असें वाटेल' अशा मुलीच्या शोधासाठी तर या धांगडधिंग्याची मुळीच आवश्यकता नाही.

काशीच्या स्वभावचित्राचा नाटककाराने अधिक कौशल्याने उपयोग करून घेतला असता तर या नाटकांत अत्यंत नाट्यपूर्ण व भावोत्कट प्रसंग दुसऱ्या तिसऱ्या अंकांत तरी आणता आले असते. पण 'जिचे पाय आदराने धरावेत असें वाटेल' या प्रतिपाद्य विषयापेक्षा सामान्य लोकानुरंजनाच्या आहारींच नाटककार अधिक गेले आहेत. त्यामुळे काशीचें स्वभावचित्रण एखाद्या पुसट पार्श्वभूमीसारखें झालें आहे.

केशव काकाने मार्गेसरांत जगन्नाथाच्या लग्नाचा निर्णय घेतल्यावर जगन्नाथ शोभा, विभा व काशी यांची प्रेम परीक्षा घेण्याचा विचार करून एक योजना आखतो. ती योजना मोठीशी विनतोड असते असें नाही. तो स्वतःच म्हणतो 'गाजराची पुंगी वाजली तर वाजली' आणि 'सगळ्याच पुंग्या वाजल्या तर ?' असा शंकरने प्रश्न विचारतांच 'मग जनानखाना उघडूं एक' असें म्हणतो. तिसऱ्या अंकांत नंतर तो त्यांची परीक्षा घेतो. ती परीक्षा अत्यंत बालीश असते. या परीक्षा घेण्याच्या प्रकारामुळे खरें खुरें प्रेम असलेली कोणतीहि दुसरी तरुणी जगन्नाथाच्या शुद्ध हेतुबद्दल शंका घेऊं शकेल. आणि अपमानित झाल्यासारखें तिलाहि वाटूं शकेल. आपलें प्रेम खरें आहे हें दाखविण्यासाठी विभाला तो खिडकीतून उंचावरून खाली उडी घ्यावयास सांगतो. व शोभाला जळती आगपेटीची काडी हातीं धरावयास सांगतो. असल्या बालीश व एखादा वेडाच करावयास सांगेल अशा गोष्टी करावयास त्या तयार झाल्या नाहीत म्हणून त्यांचें प्रेमच खरें नाही असा तो निवाडा देतो.

अशी निर्दय व वेड्यासारखी परीक्षा घ्यावयास शोभा आणि विभा यांनी जगन्नाथला कांही कारणें तरी दिली होतीं. परंतु तीक्ष्ण चाकूने बोट तोडून घेऊन तिला रक्तबंबाळ करण्याइतकी कठोर व अमानुष काशीची परीक्षा घेण्याचें तरी कारण काय ? ती अबोल असली तरी तिचें जगन्नाथवर खरें खुरें प्रेम आहे ही गोष्ट जगन्नाथाला आधीपासूनच कळली होती. असें असतांहि तिच्यापुढे तिच्या आईबापांची प्रच्छन्न निंदा करण्याचें व तिला आपलें बोट कापून घेण्यास सांगण्याचें प्रयोजन तरी काय होतें ? काशीच्या स्वभावांतील देवत्वाचा पुरावा तिचें सोज्वळ आचरण उघड देत होतें. दुसऱ्या अंकांत एकांतांत काशीने मोठ्यानें बोलून आपलें मन उघडें केलें होतें व तें तिचें बोलणें जगन्नाथानें ऐकलें होतें (पृ. ३५-३६). कथानकांत हा असला सैलपणा असण्याचें कारण नाटकाची आखणी करतांना नाटककारासमोर प्रतिपाद्य अशी समस्याच स्पष्ट नव्हती हें स्पष्ट आहे. ती समस्या स्पष्ट नसल्यामुळें त्या समस्येंतून निर्माण होणारा संघर्ष, त्याची तर्कशुद्ध मांडणी आणि त्यांतून क्रमप्राप्त असें पर्यवसान यांचा या नाटकांत पत्ताच नसल्यामुळें केवळ रंजनाच्या मसाल्यावरच सर्व नाटक रंगविलें आहे. आणि स्त्री-पुरुषांमधील नैसर्गिक आकर्षणाचा साधन म्हणून भरपूर उपयोग करून घेतल्यामुळे सर्व नाटक केवळ रंजनापुरतेंच राहिलें आहे.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

रंजनाचें नाटकाला वावडें नाही. परंतु रंजन हा नाटकाचा आत्मा नव्हे. तें केवळ बहिरंग आहे, माध्यम आहे. खरा नाटककार रंजनाच्या माध्यमांतून यथार्थ जीवनदर्शन घडवीत असतो. 'स्वामिनी' नाटकांत घडणारें जीवनदर्शन तें ज्या समाजाचें चित्र रंगविलें आहे त्या समाजाचें दर्शन तर खास घडवून देत नाही. हें आमच्या समाजाचें चित्र नव्हें असें कोणीहि छातीठोकपणें सांगूं शकेल. पाश्चात्य समाजाचें हें चित्र आहे असें क्षणभर गृहीत धरलें तरी पाश्चात्यांतील तरुणीहि इतक्या विकृत व अधःपतित पातळीवर जाऊं शकत असतील या गोष्टीवर विश्वास ठेवणें कठीण आहे. श्री. भावे यांनी पाहिलेलें मुंबई येथील विश्व त्यांच्या या कथानकाला कारणीभूत असेल असा एक युक्तिवाद माझ्या एका मित्राने केला. परंतु या गोष्टीवर कष्टानेंहि विश्वास बसत नाही. दुर्दैवाने माझा मित्र म्हणतो तशी वस्तुस्थिति असली तरीहि असल्या निंद्य प्रकारांचें सार्वजनिक प्रदर्शन उघडचावर होत असेल यावरहि विश्वास बसत नाही. समजा तेंहि खरें असलेच तरी असले घाणेरडे प्रकार नाटकांत प्रत्यक्ष घडत असतांना दाखविण्यांत कांही औचित्य आहे असें आम्हाला वाटत नाही, आणि औचित्य हाहि एक कलेचा महत्त्वाचा गुण विशेष आहे हें कोणालाहि मुद्दाम सांगण्याची आवश्यकता नाही.

पाश्चात्य वाङ्मयाच्या परिचयाने आपल्या साहित्य व कला यांच्या संबंधीच्या कल्पना साहजिकच विस्तारल्या आहेत. प्रगटनाचे मार्गहि पुरोगामी–अत्यंत पुरोगामी झाले आहेत. त्यांतील विधायक अंगांचा अत्यंत आत्मीयतेने स्वीकार करण्यास कोणाचीहि हरकत नसावी. तरी आजच्याहि काळांत कलेची कल्पना, साध्य व स्वरूप या संबंधींच्या विचारवंतांच्या सिद्धांतांत आणि पूर्वीच्या सिद्धांतांत फारशी तफावत नाही. कलेच्या उच्चादर्शापर्यंत पोहोंचण्याचे अनंत मार्ग आज ज्ञात झाले असतील, परंतु कलेचा उच्चादर्शतिचा आत्मा चिरंतन असाच आहे. या दृष्टीने श्री. भावे यांच्या या नाटकाकडे पाहतां कलेचा कोणताहि उच्चादर्श या नाटकाने साधला नाही. यथातथ्य जीवनाचें दर्शन नाही, स्वभावदर्शन घडविणारें परिणामकारक तर्कशुद्ध व्यक्तिचित्रण नाही किंवा कोणत्याहि उच्च प्रकारच्या अभिरुचीला अवसर नाही. जें आहे तें जीवनाचें विकृत अतिरंजित चित्र.

टीकाकारांच्या दोष दिग्दर्शनाला मागें सारूनहि कांही नाटकें यशस्वी होतात व तें यश कायम टिकतें. कारण त्या नाटकांत तांत्रिक परिपूर्णता नसली तरी सामग्र्याने त्या नाटकाचा प्रेक्षकांच्या मनावर होणारा परिणाम उच्च भावाविष्कारित जीवनदर्शनाचा होत असतो. जीवनांत जें चिरंतन आहे, समाजजीवनाला जें उपकारक आहे, नाट्यपूर्ण आहे, आनंददायी आहे, सद्भिरुचीला पोषक आहे अशा गोष्टींचा प्रत्यय अशा नाटकांत घडत असतो. काल्पनिक अमूर्त अशी स्वभावचित्रें मूर्त होऊन त्यांच्यांत सजीवपणा दिसतो. त्या नाट्यदर्शनाने जीवनासंबंधी नवीन अनुभूति प्राप्त होत असते. जीवनाचा आशय एका नवीन अनुभूतींतून व्यक्त होत असतो. आणि म्हणून अशा नाटकांच्या अवलोकनाने खरा निर्व्याज आनंद होतो. कलेची सफलता अशा आनंदाच्या प्रत्ययाने घडते. यांपैकी कोणत्याहि गोष्टीचा प्रत्यय 'स्वामिनी' नाटकांत घडत नाही.

जुनें नाट्य, नवें नाट्य, जुनें तंत्र, नवें तंत्र, वास्तववादी अभिनव अशा शब्दांचा घोष जणु कांही या गोष्टी परस्पराविरुद्ध आहेत अशा आवेशांत आपण रोज ऐकतों. परंतु खरोखर वस्तुस्थिति काय आहे ? नाटकापुरताच विचार केला तरी कोणत्याहि स्वरूपांत नाटकाचा आत्मा चिरंतन आहे. क्लेटन हॅमिल्टन वास्तववादी व अभिनववादी नाटकासंबंधी बोलतांना वास्तववाद मनुष्य कसा आहे हें दाखवितो तर अभिनववाद (Romantics) मनुष्य कसा असावा हें दाखवितो असें म्हणतो. सत्याचें यथार्थदर्शन हा सर्व मानवी ज्ञानांचाच नव्हे तर सर्व कलांचाहि मुख्य हेतु आहे. श्री. भावे यांची 'स्वामिनी' या कामासाठी पूर्णतः अपात्र व असमर्थ आहे.

श्री. भावे यांना कला, तिचा हेतु, स्वरूप, तिचा आत्मा या बद्दलची कल्पना नसावी असें कोण म्हणेल ? परंतु कला ही लेखकाच्या व्यक्तित्वाची निदर्शक असते.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

ती लेखकाच्या सामर्थ्याची तशीच उणीवांचीहि जाणीव करून देत असते. कारण नाटककाराची मुळ प्रकृति, त्याचें व्यक्तिमत्व, मनोवृत्ति यांच्या चाळणींतूनच ती आकाराला येत असते.

श्री. भावे यांची प्रकृति कथाकाराची आहे. त्यामुळे जीवनांतील वस्तुस्थितींचें व घटनांचें टिपण ती करून ठेवीत असेल. परंतु कथा कादंबरीपेक्षा नाटककाराची पायरी अधिक वरची आहे. नाटकांत वस्तुस्थितीचा घटनांचा वापर सत्याच्या दर्शनासाठी असतो. वस्तुस्थिति केवळ साधन असते. सत्याचें दर्शन घडविणें हें नाटकाचें ध्येय असतें म्हणूनच नाटककाराला आत्मपरतेपेक्षा विश्वात्मकतेचा आधार घ्यावा लागतो. नाटकांतील सर्व व्यक्तिपासून, घटनांपासून आंदोलनापासून त्याला दूर राहावे लागत असतें-अलिप्तता राखावी लागते. नाटकांत वावरणाऱ्या व्यक्तींचा निर्मिति करण्यापूर्वी लेखकानें आपल्या सर्व व्यक्तींचा त्यांच्या स्वभावधर्मांचा परिचय करून घ्यावा लागतो. त्यांच्या हेतुशीं, प्रयोजनाशीं, संघर्षाशीं त्याचा संबंध येतो-चालकत्व असतें तें निर्मितिपूर्वी. एकदा त्या व्यक्तींचा नाटकांत प्रवेश झाला म्हणजे नाटककाराचा त्यांच्यावर ताबाच राहूं शकत नाही. त्यांचे स्वभाव, मनोवृत्ति, समस्या, सामर्थ्य, आकांक्षा त्यांच्या नैसर्गिक संघर्षांतूनच नाटक विकसित होत जातें आणि स्वानुभूतींतून नाटककाराच्या अंतःकरणाच्या गाभ्यांत वसणारें जें जीवनासंबंधीचें उत्कट सत्य नाटककाराला सांगावयाचें असतें तें परिणामकारकतेनें, उत्कटतेनें व्यक्त होतें. म्हणूनच आर्चर 'Playwright is one who has something to say' असें म्हणतो.

खऱ्या कलावन्ताला आवश्यक असणाऱ्या विश्वात्मकतेचा स्पर्श देखील श्री. भाव्यांच्या प्रतिभेला झाला नाही. कारण त्यांची मनोवृत्ति निरपेक्ष नाही. आत्मपर आहे. क्वचित् अहंकारी आहे. त्यांच्या नाटकांतील स्त्रिया याचमुळे स्वाभाविक वाटण्यापेक्षा नाटककाराच्या विकृत दृष्टिकोनांतून केवळ नाटककाराला अभिप्रेत असणाऱ्या हेतूच्या साफल्यासाठी त्या निर्माण झाल्या आहेत अशा वाटतात. श्री. भावे यांची 'वर्षा' कादंबरी घेतली तरी स्त्रीजातिविषयीचा त्यांचा विकृत दृष्टिकोनच त्या कादंबरींत प्रभावित्वानें व्यक्त होतो. कादंबरीच्या नायकाचें पर्यवसान त्यांनी कांहीसें उच्च पातळीवरून केलें असलें तरी पर्यवसानापेक्षा स्वभावचित्रांचाच विकृत परिणाम वाचकांवर होतो. त्यांच्या 'विषकन्ये'चीहि तीच अवस्था आहे. या परिणामाची भीति कादंबरीपेक्षा नाटकांत निरपवाद आहे. 'स्वामिनी' नाटकांतील व्यक्ति नाटककारासमोर गुलामाप्रमाणे वागत असल्यामुळे नाटकाच्या शेवटच्या पर्यवसानापेक्षा जगन्नाथ, शंकर, शोभा व विभा यांनी केलेल्या आचरटपणाचा असद्‌भिरुचीचाच परिणाम अधिक राहतो. म्हणून श्री. भावे यांची 'स्वामिनी' कलेच्या दृष्टीने हिणकस ठरते. श्री. भावे यांच्या लेखनाकडे आदराने, उत्सुकतेने व कांही विशेष अपेक्षेने मी पाहत आलों आहें. ते आता प्रथित यश झालेले आहेत. त्या यशाचा वापर त्यांनी कलेच्या मुख्य हेतूच्या पूर्ततेसाठीच केला पाहिजे. रंजन नाटकाला आवश्यक असलें तरी त्या रंजनाचा स्वाभाविक परिणाम असद्‌भिरुचीला पोषक राहणार नाही; उलट असलेल्या रंजनांतूनहि प्रेक्षकांच्या मनावर होणारा परिणाम सद्‌भिरुचीला, उच्च जीवनानुभूतीला पोषक राहील अशी नाटककाराने खबरदारी घ्यावयास पाहिजे. तरच तो खऱ्या अर्थाने नाटककार ठरूं शकतो. नाटकाला कोणत्याहि विषयाचें वावडे नाही. परंतु कसलाहि विषय हाताळतांना कलेच्या उच्चादर्शापासून त्याने क्षणमात्रहि ढळतां कामा नये. श्री. भावे यांना 'स्वामिनी' नाटकांत नेमका याच गोष्टीचा विसर पडला.

मग भाव्यांचें नाटक लोकप्रिय कां झालें असा कोणीहि सहज प्रश्न विचारील. त्याचें एक कारण आम्ही वर दिलेंच आहें. स्त्री पुरुषांतील लैंगिक आकर्षणाची भरपूर व चटकदार मांडणी हें एक त्यानें कारण आहे. या नाटकाला योग्य असा गुणवान नटसंच व आकर्षक प्रयोग हें त्यांचें दुसरें कारण. गुणवान नटसंच नसला तर चांगल्याहि नाटकाची माती होत असते. त्याचबरोबर श्री. भावे यांची या नाटकांतील अत्यंत मोहक अशी भाषा-संवादहि त्याला कारणीभूत

(पुढील मजकूर पान २५ वर.)

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

दादोबा पांडुरंग यांचें आत्मचरित्र आणि आमच्या आयुष्यांतील कांही आठवणी

प्रा. पां. कृ. सावळापूरकर

थोर पुरुषांचीं चरित्रें म्हणजे त्या त्या राष्ट्राचा त्या त्या काळचा भिन्न भिन्न क्षेत्रांतील इतिहासच असतो. मनुष्याचीं संगतवार चरित्रें लिहिण्याची आपल्या देशांत, कांही एका विशिष्ट जीवितदृष्टि-कोनामुळे पूर्वी चाल नव्हती. पण इंग्रजांच्या सहवासाने ती सर्व हिंदुस्थानी भाषांत—अर्थात् मराठी भाषेंतहि —पडली. चरित्र लिहायचें म्हणजे चरित्रनायकाच्या समकालीन अनेक प्रकारचा पुरावा उपलब्ध असणें आवश्यक असते; म्हणूनच चरित्रनायक जितका अर्वाचीन तितकें चरित्र साधार लिहितां येतें. परंतु कांही झालें तरी एकाने दुसऱ्याचें लिहिलेलें चरित्र बहिरंग स्वरूपाचेंच राहणार; चरित्रनायकाच्या अंतरंगाची परीक्षा लेखक फार तर अनुमानानेंच करणार. अर्थात् ती तंतोतंत असेल असें नाही. तसेंच चरित्रनायकासंबंधीची चरित्रलेखकाची दृष्टीहि कांही एका पूर्वग्रहांनी विशिष्ट रीतीची बनली असल्यामुळे तींत सर्वांगाने विचार होण्याचा संभव कमी. परंतु चरित्रनायक व चरित्रलेखक एकच असतील तर मग वरील दोष त्यांत राहण्याचा संभवच नाही. म्हणूनच चरित्रांपेक्षा आत्मचरित्रें हीं जास्त विश्वासपूर्ण, जिव्हाळ्याने भरलेलीं आणि घरगुती स्वरूपाचीं वाटतात. आत्मचरित्रांत चरित्रलेखकाला चरित्रनाय-काची जितकी अधिकृत माहिती असणें शक्य आहे, तितकी जी जगांत दुसऱ्या कोणास असूं शकेल काय ?

(पान २४ वरून)

आहेत. 'स्वामिनी' नाटकांतील संवाद हा त्या नाट-काचा अत्यंत लोभनीय विशेष आहे, ते संवाद म्हणजे एक गद्य काव्यच आहे. गडकऱ्यांच्या 'राज-संन्यास' नाटकानंतर इतकी प्रसादपूर्ण व नादमधुर भाषा मराठींतील अन्य कोणत्याहि नाटकांत आढळून येणार नाही. 'स्वामिनी' नाटकांतील संवाद कोणत्याहि वाचकाला मोहिनी घालतील. गडकऱ्यांच्या 'राजसंन्या-सांत' अर्थ लागण्यास कठीण अशीं कांही वाक्यें तरी आढळतील, तसें एकहि कठीण वाक्य 'स्वामिनीं'त आढळावयाचें नाही. परंतु या संवादांनाहि स्वभाव-प्रवृत्ति परत्वें व्यक्तिव्यक्तीच्या भाषेंत सामान्यतः जो साहजिक भेद आढळतो तो सापडणें कठीण. त्यामुळें ते संवाद त्या त्या व्यक्तीचे न वाटतां स्वतः लेखकच त्या त्या मुखाने आपली भाषा बोलतो हें स्पष्ट आढळून येते. याला कारण भाव्यांची कला अजून आत्मपरतेंतून मुक्त झालेली नाही.

सारांश लौकिकार्थाने भाव्यांचें 'स्वामिनी' नाटक आज यशस्वी झालेलें दिसत असलें तरी उत्तम नाटकांच्या निकषावर तें घासून पाहिलें तर त्यांत उच्च कलागुणांचा पूर्णतः अभावच आहे हें विदारक सत्य कोणालाहि मान्य करावेंच लागेल. श्री. भावे यांच्या या पुढील नाट्यकृति लौकिकार्थाने तात्कालिक यशदायी होण्यापेक्षा कलेच्या दृष्टीनेहि त्या यशस्वी होतील इतक्या गुणवान राहतील अशी अपेक्षा मी बाळगून आहे.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

म्हणून आत्मचरित्रांतच लेखकाचें व चरित्रनायकाचेंहि अंतरंग प्रतीत झालेलें आपण पाहतों. थोर मनुष्याच्या सार्वजनिक आयुष्याबरोबरच त्याचें खाजगी कौटुंबिक आयुष्यहि आपणास कळलें तरच त्याचें पूर्ण दर्शन झालें असें आपणास वाटतें. तसेंच भाषाशैलीमध्ये लेखकाचें स्वत्व व काळ यांचेंहि दर्शन होत असल्यामुळे आत्मचरित्राची भाषाशैली हाहि एक चरित्रनायकाच्या अंतरंगाचा आरसा होऊन बसतो.

मराठींत अशीं नांव घेण्यासारखीं आत्मचरित्रें अनेक झालीं आहेत. पण अव्वल इंग्रजींत ज्या वेळीं या लेखनप्रकाराला नुकताच प्रारंभ झाला होता, त्या काळीं झालेल्या व ज्यांची आठवण आजहि आपणास ठेवायला हवी, अशा दोन आत्मचरित्रात्मक ग्रंथांचा मी आपणास परिचय करून देणार आहें.

पहिला ग्रंथ दादोबा पांडुरंग यांचें आत्मचरित्र होय. मागील पिढीपर्यंत शाळेंत गेलेला प्रत्येक विद्यार्थी दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांचें मराठी व्याकरण शिकला असल्यामुळे, दादोबांचें नांव सर्वांनाच माहीत आहे. दादोबांपूर्वी बाबा पदमनजी नामक, बाटून खिस्ती झालेल्या, एका इसमानें मराठींत आत्मचरित्र लिहिलें होतें. पण दादोबांच्या आत्मचरित्राची सर त्याला येण्यासारखी नाही. मराठी भाषा 'नियमांत आणण्याचा' म्हणजेच त्या भाषेचें व्याकरण रचण्याचा पहिला मोठा प्रयत्न दादोबांनी केला म्हणूनच त्यांना मराठीचे पाणिनि अशी संज्ञा देण्यांत येते. दादोबांपूर्वी एक दोन लहान मराठी व्याकरणें झालीं, पण तीं केवळ शालेय स्वरूपाचींच होतीं. दादोबा केवळ व्याकरणकारच नव्हते तर ते एक मोठे विद्वान, अनेक भाषाभिज्ञ, समतोल विचार करणारे, 'नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता' या कोटींतील समाजकार्यकर्ते होते, हें त्यांच्या आत्मचरित्रावरून व नंतर लिहिल्या गेलेल्या त्यांच्या चरित्रावरून आपल्या मनावर चांगलेंच बिंबतें. दादोबा पांडुरंग यांचा जन्म १८१४ व मृत्यु १८८२ सालांत झाला. अर्थात् पेशवाई नष्ट होण्यापूर्वी त्यांचा जन्म झाला व राष्ट्रीय सभा स्थापन होण्यापूर्वी त्यांचा शेवट झाला. एका दृष्टीनें हा काळ अत्यंत महत्त्वाचा होता. नुकत्याच इंग्रजी शाळा मुंबई सारख्या ठिकाणीं स्थापन झाल्या होत्या, व त्यांत दादोबांसारखीं अनेक मुलें शिक्षण घेऊं लागलीं होतीं. आगगाड्या, युनिव्हर्सिटया सत्तावनचें स्वातंत्र्यसमर या तिन्ही गोष्टी होण्यापूर्वीच दादोबा आंग्लविद्याविभूषित होऊन गेले होते. दादोबांचें आत्मचरित्र वाचीत असतांना आपण त्या काळांत वावरत आहोंत असें वाटून मनाला वेगळाच साक्षात्कार होत असतो.

दादोबांनी आपल्या अखेरच्या आयुष्यांत आत्मचरित्र लिहिण्याचा उद्योग केला. पण तें १८१४ ते १८४७ पर्यंतच लिहिलें गेलें. त्यामुळे या चरित्राच्या द्वारा दादोबांची सर्व साधकावस्था आणि थोडीशी सिद्धावस्था काय ती समजून येते. १८४७ ते १८८२ हा जो दादोबांच्या ऐन कर्तृत्वाचा व ग्रंथलेखनाचा काळ, त्यासंबंधी दादोबांनी स्वयं केलेलें विवेचन अत्यंत हृदयस्पर्शी झालें असतें असें वाटून एकप्रकारची चुटपूट लागून राहते.

दादोबांचा आत्मचरित्र लिहिण्याचा हेतु त्यांच्याच शब्दांत आपण पाहूं. ते म्हणतात—

"बहुत दिवसांपासून माझ्या मनांत असें आलें आहे की, आपणास जे जे विचार सुचतील ते ते टाचून ठेवावे म्हणजे कालांतरीं केव्हा तरी ते राहिले असतां, आणि कोणी सुज्ञ व समर्थ पुरुषाच्या हातीं लागले असतां, ते लोकहितार्थाच्या कामास कांही तरी उपयोगी पडतील. देहाची तर शाश्वती व भरवसा नाही व आपल्या विचाराप्रमाणे कोणतीहि गोष्ट करावयास सद्यः आपल्या आंगीं तितकें सामर्थ्य नाहीं, मग जगन्नियंता जेव्हा तें आणवील तेव्हा आणवो, सद्यः तर इतकीच शक्ति आहे की, लेखन, शाही, व पत्र घेऊन आपणास जे विचार सुचतील ते स्मरणार्थ टिपून ठेवावे, इतकेंहि जर न केलें तर एथे जनाचा आणि पुढे ईश्वराचा अपराध केल्यासारखें होईल. भगवान् या विश्वरूप कुटुंबाचा पिता व नियंता होय; त्याने ज्यापेक्षा या कुटुंबांत आपणास जन्म दिला आहे त्यापेक्षा जेणेंकरून येथे प्राणिमात्राच्या क्लेशाचें निवारण, त्यांत विशेषेंकरून आपले मानव जातीचे त्रिविध तापांचें उपशमन, होई अथवा होईल असें आपल्या बुद्धीने दिसताहे, असे विचार आपल्या मनाच्या ठायीं

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

उद्धवले असतां ते सांप्रत नाही तर नाही, परंतु आपल्या मागेहि जनांस न कळवितां तसेच मनांत लपवून ठेवणें, आणि ते देहासारखे नाशिवंत नसतां त्यांसही त्याबरोबर नाशाप्रत पाठविणें हा चौर्यकर्माहून मोठा अपराध होय. मी सांप्रत नाही तर नाही म्हटलें याचें कारण माझ्या कित्येक वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. तें असें की साधुबुद्धीनें पाहतां हितकारक विचार सर्वदा लोकांस कळवत असावे हा मुख्य धर्म. परंतु कालवैगुण्येंकरून कित्येक गोष्टी परम हितकारक व खऱ्या असतांहि लोकप्रवाह अज्ञानामुळे त्यास अनुकूल नसतो, तेणेंकरून त्या व त्यांचा सूचक आदरास पात्र असतां उलट उपहासास्पद होतो, तेव्हा अर्थात् इष्टकार्याची सिद्धि न होतां तितक्या चातुर्यानें तें काम न चालविलें तर तेणेंकरून अनर्थ होतो."

या उताऱ्यांत धर्मप्रवण व थोर अंतःकरण, लोकहिताची कळकळ, शिक्षणविषयक दृष्टिकोन आणि प्रौढ, प्रसन्न तरीहि साधी घरगुती भाषापद्धति यांचें आपणास एककालिक दर्शन होतें. दादोबांच्या काळच्या पंतोजीच्या मराठी शाळा, सोसायटीची इंग्रजी शाळा, हिंदशाळा आणि पुस्तक मंडळी, सोसायटीचे सक्रतार, इंग्रज पाद्रयांचा जनसंपर्क व शिक्षण, बोधवचनें, पंचोपाख्यान, विदुरनीति, सिंहासन बत्तीशी इत्यादि मोजकींच छापील पुस्तकें, बऱ्या वाईट स्वभावाचे इंग्रज अधिकारी, ज्येष्ठ व समकालीन पिढींतील नामवंत पुरुष इत्यादि अनेक गोष्टींचें अगदी जवळून दर्शन होतें. दादोबांच्या आत्मचरित्राच्या काळी प्रवास बैलगाडीतून करावा लागत असे. तशाहि स्थितींत झाबुवा, इंदूर, सुरत इत्यादि ठिकाणीं दादोबांना प्रवास करावा लागला. दादोबांना आलेले तत्कालीन संस्थानिकांचे अनुभवहि मोठे मनोवेधक आहेत.

अव्वल इंग्रजींत भल्या भल्या लोकांवरहि इंग्रज व ख्रिस्ती धर्म यांची मोहिनी पसरली होती. परंतु दादोबा मात्र यापासून बरेच अलिप्त होते. त्यांच्या आत्मचरित्रांत हा भाग आला नाही हें खरें पण त्यांच्या अन्य ग्रंथांवरून हें अनुमान निघूं शकतें. त्यांचे व्याकरणविषयक आठ लहानमोठे ग्रंथ, 'यशोदापांडुरंगी' ही 'केकावली' वरील टीका, धर्मविवेचन, पारमहंसिक ब्राह्मधर्म, शिशुबोध इत्यादि एकूण सव्वीस पुस्तकें आहेत. त्यांत शिशुबोध हा लहानसा ग्रंथ केवळ अप्रतिम असून स्वानुभवग्रथनामुळे तें त्यांचें एक आत्मचरित्रच झालें आहे.

दादोबांच्या अंतरंगाचें प्रतीक अशीं या ग्रंथांतील कांही वाक्यें पाहा—

"त्यांत आताचा काळ तर असा कठीण चालला आहे, व इंग्रेजी कायदेकानू व बुभुक्षित वकील यांची संख्या इतकी वाढत चालली आहे की; एखादा लहानसा कर्जरोखा व करारपत्र दोन दोन मोठ्या तावांवर लिहून घेतलें तरी तें खोटें ठरतें आणि मध्ये वकील भलताच अर्थ करून खऱ्याचें खोटें आणि खोट्याचें खरें करून खरा दावा बुडवितात. म्हणोन कागदपत्र करणें तेहि आता इंग्रजी अमलांत फारच विचारानें केले पाहिजेत. जिकडे तिकडे खऱ्यास खोटें व खोट्यास खरें करणारे धोके वाढत चालले आहेत. पूर्वीचे लोक सांगत होते की, लाखो रुपयांचीं देणींघेणीं एका लहानशा चिठीवर लिहून चंद्रसूर्याच्या साक्षी घालीत होते. ते दिवस अगदी गेले समजा !" पृ. ४१७

"माझ्या बुद्धीस तर वाटतें की, सुतार, लोहार, सोनार, कासार, शिंपी, कोष्टी, चाम्हार, इत्यादि संसारांत अत्यंत उपयोगी अशा वस्तूंचे कारागीर नुसते सुवाच्य अक्षरें लिहिणाऱ्या कारकुनापेक्षा व रिकाम्या भिक्षुकापेक्षा मानास अधिक पात्र असावे. कारण त्यांचे उपयोगी धंदे मनुष्यमात्रास मोठे उपयोगी व सुखावह आहेत व ज्यावाचून त्यांचें या प्रपंचांत एक क्षणभरहि चालावयाचें नाही." पृ. ४२९

सारांश, आधुनिक महाराष्ट्राच्या प्रागतिक विचाराचे व आचाराचे एक कर्ते पुरुष व 'वाग्वश्यैवानुवर्तते' असें मराठीच्या संबंधाने ज्यांना म्हणतां येईल असे वाग्भट या दोन्हींचें दर्शन घ्यावयाचें असेल तर दादोबांचें आत्मचरित्र अवश्य वाचलें पाहिजे.

परिचय करून द्यावयाचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे 'आमच्या आयुष्यांतील कांही आठवणी' हा होय. 'एकोणिसाव्या शतकांतील शेवटचीं तीस वर्षे प्रथम महाराष्ट्रांतील व पुढे सर्व हिंदुस्थानांतील राष्ट्रोन्नतीच्या नानाविध चळवळींचें केवळ आधारस्तंभच नव्हेत

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

तर आद्य प्रवर्तक होते.' असें ज्यांचें यथार्थ वर्णन ना. गोखले यांनी प्रस्तावनेंत केलें आहे त्या रावसाहेब न्यायमूर्ति माधव गोविंद रानडे यांच्या संबंधीं स्वतःच्या आठवणी त्यांच्या सुविद्य पत्नि श्रीमती रमाबाई रानडें यांनी या पुस्तकांत ग्रथित केल्या आहेत. हें पुस्तक मानलें तर चरित्र आहे, मानलें तर आत्मचरित्र आहे. चरित्र अशाकरिता की रावसाहेब रानडे हे या पुस्तकाचें मुख्य लक्ष्य व नायक असून त्यांच्या जीवनसमाप्तीच्या हकिकतीबरोबरच पुस्तकहि संपलें आहे. आणि आत्मचरित्र अशाकरिता की श्रीमती रमाबाईंनी आत्मानुभूतीच्याच तेवढ्या हकिकती दिल्या आहेत. म्हणून 'आमच्या आयुष्यांतील आठवणी' या संज्ञेंतील 'आमच्या' हें पद द्विवचनी मानलें पाहिजे. या संपूर्ण पुस्तकांत आपल्या पतीचा उल्लेख रमाबाईंनी 'स्वतः' या सर्वनामानें सर्वत्र केला आहे. तो आजच्या पुरोगामित्वाच्या काळांत मोठा चमत्कारिक वाटला तरी फार अर्थपूर्ण आहे. पतिपत्नीचें द्वैत अजिबात लोपून जाऊन शिवशक्तीप्रमाणें तें एकरूप होऊन जावा, किंवा पत्नीनें आपलें अस्तित्व पतीच्या ठिकाणीं पूर्ण विलीन करून टाकावें ही संसाराची पौर्वात्य कल्पना श्रीमती रमाबाई रानडे यांनी आपल्या आयुष्यांत साकार करून दाखविली होती. म्हणून या पुस्तकाचें एका वाक्यांत श्लिष्ट पण यथार्थ वर्णन करावयाचें झालें तर 'श्रीमती रमाबाईंनी 'स्वतः'चें लिहिलेलें चरित्र' असें करतां येईल.

सागरास मिळून एकरूप झालेल्या सरितेनें, सागराचें वर्णन करावें असा या पुस्तकाचा पाक उतरला आहे. पत्नीनें पतीचें हिंदुस्थानांत लिहिलेलें हें वहुधा पहिलेंच चरित्र असावें. त्या दृष्टीनेंहि या पुस्तकाचें महत्त्व आहे.

रावसाहेब न्यायमूर्ति रानडे यांचा जीवनकाल १८४२ ते १९०१ हा होता. रावसाहेबांच्या आयुष्यांत रमाबाईंचा, पत्नि या नात्यानें, प्रवेश सन १८७३ सालीं झाला व एकूण सत्तावीस वर्षें त्यांनी आपल्या पतीची एकरूपतेनें सेवा केली. त्या वेळच्या पद्धतीप्रमाणें लग्नप्रसंगीं रमाबाईंचें वय केवळ अकरा वर्षांचें, शालेय शिक्षण कांहीं एक नाहीं, कौटुंबिक मर्यादेच्या कल्पनाहि फार कडक, रानड्यांचा हा द्वितीय विवाह खुद्द त्यांच्या मनाविरुद्ध झालेला, पण रानड्यांची महत्ता व कर्तव्यबुद्धि इतकी श्रेष्ठ दर्जाची होती की तशाहि स्थितींत त्यांनी शिक्षण देऊन मूळच्याच सुसंस्कृत व थोर प्रवृत्तीच्या रमाबाईंना सुशिक्षित व बहुश्रुत केलें व आयुष्यांत त्यांना व स्वतःलाहि धन्य केलें.

रावबहादूर रानडे हे बुद्धिमत्तेचे सागर, युनिव्हर्सिटीच्या सगळ्या परीक्षांत पहिले आलेले, अनेक चळवळींचे मुकुटमणि, प्रार्थनासमाजाचे अध्वर्यु, सरकारी नोकर असूनहि लोकांचें श्रद्धास्थान, सामाजिक परिषदेचे एक निर्माते, संशोधनपर व ऐतिहासिक ग्रंथांचे कर्ते या अनेक दृष्टींनी प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे लेख, भाषणें व अन्य ग्रंथ आणि त्यांच्या कामगिरीचीं इतरांनी लिहिलेलीं पुस्तकें प्रसिद्ध आहेत. परंतु या सर्व ग्रंथांतून रानड्यांचें सार्वजनिक स्वरूपाचें तेवढें दर्शन होतें. परंतु थोर सार्वजनिक पुरुषाला कौटुंबिक खाजगी आयुष्याची दुसरीहि एक बाजू असते व त्याच आयुष्यांत खऱ्या मोठेपणाच्या कसोटीचे लहानमोठे प्रसंग अनेक येत असतात. रानड्यांच्या या कौटुंबिक आयुष्याचें दर्शन रमाबाईंनी आपणास करून दिलें असल्यामुळें रानड्यांचा मोठेपणा अन्तर्बाह्य कसा होता हें आपणांस समजून येतें.

पुस्तकाची भाषा स्त्रीसुलभ, सोपी, प्रसादपूर्ण व मोठी हृदयंगम उतरली आहे. रानड्यांच्या सार्वजनिक थोरपणाचें रमाबाईंना पूर्ण आकलन झालें असेल असें या आठवणी वाचून आपणास वाटत नाही. पण चरित्रनायकाशीं एकरूपता व श्रद्धा यांमुळें जो जिव्हाळा यांत आलेला आहे, त्यामुळें पुस्तकास केवळ रसवत्ताच नव्हे तर एकप्रकारचें पावित्र्यहि आलें आहे. ज्याचें खाजगी चारित्र्य निष्कलंक असतें तोच सार्वजनिक कामें यशस्वी करूं शकतो, हाहि सिद्धांत या आठवणी वाचून मनावर ठसतो.

रानड्यांच्या काळांतील पिढीस स्त्रीशिक्षणादि साध्या सुधारणांच्या बाबतींत देखील ज्या अडचणी सोसाव्या लागल्या त्याची आजच्या पिढीस कल्पना होणार नाही. जातिपातीच्या बंधनामुळें ग्रामण्य व प्रायश्चित्तें हा प्रकार तर केवळ अशक्यच वाटेल. पण

(पुढील मजकूर पान २९ वर)

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

ग्रं थ स मा लो च न

उल्हास

(हस्तलिखित वार्षिकांक)

नागपुरांतील 'मित्र समाज' ह्या वाङ्मय-संस्थेच्या वतीने निघणाऱ्या 'उल्हास' ह्या हस्तलिखिताचा हा चौथा वार्षिकांक आहे. अंकाची सजावट, बांधणी, हस्ताक्षर आदि बाह्यांगें जशीं सुंदर आहेत तसेंच अंकांत समाविष्ट असलेलें साहित्य चांगलें आहे. शास्त्रीय परिचयात्मक, ललित इत्यादि सर्वच प्रकारचें साहित्य असून सर्वांनीच अंकाची पातळी राखण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्री. किशोर देवपुजारी ह्यांचें संपादन यशस्वी झालें आहे असें समजण्यास हरकत नाही. 'उल्हास'ची उत्तरोत्तर प्रगति व्हावी ही इच्छा.

पां. कृ. सा.

(पान २८ वरून)

आजची सामाजिक स्थिति येण्यासाठी पूर्वकालीन थोर पुरुषांनी ज्या आपदा सहन केल्या त्याबद्दल आपण त्यांचें कृतज्ञ असलें पाहिजे. सुधारणा करायची म्हणजे जुन्याचा अवमान केलाच पाहिजे असें नाही, हेंहि महत्त्वाचें तत्त्व या आठवणींवरून कळून येतें.

दयानंद सरस्वतींचें पुण्यास आगमन, पंडिता रमाबाईंचें शारदासदन, पंचहौदमिशन चहा प्रकरण, मुंबईचा प्लेग, लाहोरची कांग्रेस इत्यादि त्या काळीं गाजलेल्या सार्वजनिक वृत्तांची एक घरगुती बाजू आपणास या आठवणींत पाहावयास मिळते. तसेंच प्रवास आणि तीर्थक्षेत्रें यांचेंहि दर्शन होतें, आणि मधून मधून आलेले विनोदाचे पाझर चित्तास प्रमुदित करतात.

सारांश, मराठींतील पहिल्या चरित्रलेखिकेची ही पवित्र कृति किंवा एका पतिव्रतेने केलेली ही पतिपूजा, अविस्मणीय स्वरूपाची आहे.

(नागपूर नभोवाणीच्या सौजन्याने)

कुऱ्हाडीचा दांडा

(एकांकिका)

(लेखक—श्री. गोपाल नीलकंठ दांडेकर, महाराष्ट्र प्रकाशन, अमरावती. मूल्य ८ आणे.)

मराठीचे एक कसलेले कादंबरीकार ह्या नात्याने श्री. गोपाळ नीळकंठ दांडेकर हे मराठी वाचकांना सुपरिचित आहेत. त्यांनीच, लो. टिळकांच्या जन्मशताब्दीमहोत्सवाच्या निमित्ताने लिहिलेली, ही एकांकिका लोकमान्यांच्या जीवनांतील दारुबंदी मोहीमेंतील एका प्रसंगावर आधारलेली आहे. एकूण सहा पुरुष पात्रें व एक स्त्री पात्र. लोकमान्यांचा समावेश आहे व त्यांचें स्वभावरेखन उठावदार आहे. रावसाहेब हा 'गोतास काळ' ठरणारा 'कुऱ्हाडीचा दांडा' लोकमान्यांना दोष देऊन इंग्रज सरकारच्या कृष्णकृत्यांचें सुद्धा समर्थन करणारा जो एक प्रतिष्ठित वर्ग त्याकाळीं अस्तित्वांत होता त्या वर्गाचा रावसाहेब हा प्रतिनिधि आहे.

इतरहि पात्रें उत्तम रीतीने रेखाटलेलीं आहेत. एकूण, ही एकांकिका चांगली आहे. श्री. दांडेकर हे लौकरच एखादें बहुमोल नाटक मराठी वाचकांना सादर करतील अशी आशा करावयाला हरकत नाही.

ना. ठें.

भारताची स्टेट बँक

(लेखक प्रा. म. अ. चान्सरकर विद्या प्रकाशन, नागपूर पानें २६, किंमत १० आणे)

इंपिरिअल बँक या नांवाने ओळखल्या जाणाऱ्या बँकेचें १ जुलै १९५५ रोजीं राष्ट्रीयीकरण करण्यांत येऊन ती स्टेट बँक ऑफ इंडिया या नवीन नांवाने कार्य करूं लागल्यापासून तिच्या कार्याचा व्याप बराच

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

वाढला व तिला भारताच्या अर्थव्यवस्थेंत एक वेगळेंच महत्व प्राप्त झालें. अशा बँकेच्या कार्याची यथासांग माहिती देणाऱ्या मराठी पुस्तकाची अत्यंत गरज होती व ही गरज प्रा. चान्सरकरांच्या या पुस्तिकेने बऱ्याच अंशीं भागविली आहे.

या पुस्तिकेंत इंपिरिअल बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाची पार्श्वभूमि, गोरेवाला कमिटीचा अहवाल इत्यादि बाबींची चर्चा करून ग्रामीण ऋणाचा प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने इंपिरिअल बँकेचें राष्ट्रीयीकरण कसें अपरिहार्य झालें हें सुलभ रीतीने समजावून सांगण्यांत आलें आहे. तसेंच स्टेट बँकेचे उद्देश, तिचीं प्रमुख कार्ये तिचें प्रबंधन, व तिच्यावरील विशेष जबाबदाऱ्या

बहिरा जातवेद व 'बहिरवी' टीका

(पान ८ वरून)

ग्रंथ-समाप्ति-काल मात्र कवीने शेवटीं दिलेला नाही ही मोठीच उणीव वाटते व ती जाचते. एकनाथांनी संतमालिकेंत 'बहिरा पिसा' याला गोवलें आहे व 'बहिरा पिसा' व 'बहिरा जातवेद' हे एकच होत अशी रास्त समजूत आहे. ('चिंतामणिप्रसादे कौडिण्यगोत्री वदे पिशा बहिऱ्याने जातवेदें स्मरण केलें हें' अशी स्वतः कवीचीच एक ओळ आहे) तेव्हा कवि एकनाथपूर्वकालीन होता हें उघड आहे व रूढ समजूतहि तशीच आहे. प्रस्तुत टीकेची भाषा या समजुतीला दृढ करील अशीच आहे.

कै. पांगारकरांनी म्हटल्याप्रमाणे 'नाथांच्या नंतरच्या काळांत शिवकल्याण, जयरामस्वामी, कृष्णदयार्णव, मोरोपंत इ. कवींनी दशमावर म्ह. कृष्णचरित्रावर मोठमोठे ग्रंथ लिहिले आहेत, पण बहिरा पिसा याचा हा ग्रंथ पहिला आहे.' हा ग्रंथ आजवर संपूर्ण उपलब्ध नव्हता. सुदैवाने आज तो उपलब्ध* झाला आहे. हा संपूर्ण ग्रंथ प्रकाशित होण्याच्या योग्यतेचा आहे. या ग्रंथाचा अल्पसा परिचय रसिकांना करून देणें उचित होईल. तूर्त तेवढेंच शक्य आहे. पण तेंहि लेखाच्या उत्तरार्धांत व पुढील अंकीं.

---

* माझे एक विद्यार्थी श्री. श्रीधर पाण्डे, बी. ए. यांच्याकडून मला हा ग्रंथ मिळाला.

इत्यादि सर्व बाबींचें परिपूर्ण विवेचन या छोटचाशा पुस्तिकेंत केलेलें आहे. याबरोबरच राष्ट्रीयीकरणाचें धोरण अधिक व्यापक करण्यांत येऊन इतर बँकांवरील नियंत्रणाचा पोलादी हात सरकारने जर आवळला तर खाजगी अर्थव्यवस्थेंतील असा हस्तक्षेप परिणामी घातक ठरण्याचा संभव आहे असा रास्त इषाराहि लेखकानें दिला आहे.

लेखकाची अत्यंत सुबोध अशी भाषा व शास्त्रीय विषय सुलभतेने समजावून सांगण्याची हातोटी यांमुळे ही पुस्तिका अर्थशास्त्र व वाणिज्यशास्त्राचे विद्यार्थी यांना तर उपयुक्त आहेच परंतु ती या विषयासंबंधीं जिज्ञासा असणाऱ्या सर्वसामान्य वाचकांनाहि अत्यंत उपयुक्त ठरेल यांत शंका नाही.

मराठींत शास्त्रीय विषयावर म्हणण्याजोगीं पुस्तकें नाहीत व मर्यादित वाचकवर्गामुळे अशीं पुस्तकें प्रकाशित करणेंहि परवडत नाही. अशा स्थितींत हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचें धाडस दाखविल्याबद्दल लेखक व प्रकाशक हे दोघेहि अभिनंदनास पात्र आहेत.

—श्री. आ. दे.

कात्यायनी

(लेखक—श्री. रा. ल. गुप्ते, बुलडाणा. पृ. १८. मूल्य नाही.)

निसर्ग आणि कवि यांची मैत्री चिरंतन आहे. त्यामुळे निसर्गावर कितीहि कविता झाल्या तरी विषय संपला किंवा शिळा झाला असें होत नाही. श्री. रा. ल. गुप्ते यांच्या 'कात्यायनी' नामक लघुकाव्याचा विषयहि निसर्गच आहे. विशेष हें कीं शास्त्रज्ञाला प्रदीर्घ संशोधनांतून व तत्वज्ञाला दीर्घ तपश्चर्येतून विश्वाचें जें ज्ञान प्राप्त होतें तेंच निसर्गाशी समरस झाल्यानेहि प्राप्त होतें असें कवीचें म्हणणें आहे. त्यामुळेच त्यांनी आपल्या काव्याला 'निसर्गोपनिषद्' असेंहि नांव दिलें आहे. काव्यांत एकूण १०० कडवीं असून विचार उदात्त, भाषा प्रौढ व सुडौल आणि चाल गेय आहे. अत्यंत उतार वयांत देखील कवींच्या प्रतिभेला आलेला हा बहर पाहून प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणे खरोखरच कौतुक वाटतें.

—श्री. गो. का.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

संघवार्ता

(प्रा.) श्री. गो. काशीकर
सरचिटणीस, वि. सा. संघ
यांजकडून

केंद्रवृत्त, नागपूर

सांस्कृतिक कार्यक्रम

वि. सा. संघाच्या का. समितीनें आयोजित केलेल्या प्राध्यापकीय व्याख्यानमालेचें तिसरें व्याख्यान हिंगणी सिटी कॉलेजमधील प्रा. श्री. मा. कुळकर्णी यांनी गुरुवार दि. ३० ऑगष्ट १९५६ रोजीं सायंकाळीं वि. सा. मंदिरांत 'प्रा. फडक्यांची कला' या विषयावर दिलें. चौथें व्याख्यान शनिवार दि. १ सप्टेंबर १९५६ रोजीं सायंकाळीं ६-३० वा. वि. सा. मंदिरांत नॅशनल कॉलेजांतील प्रा. श्री. भा. वर्णेकर यांचें 'मृच्छकटिक' ह्या विषयावर झालें. शनिवार दि. २२-९-५६ रोजीं सायंकाळीं ५ वाजतां अमेरिकेहून आलेल्या सौ. आर्मस्ट्रांग यांनी श्रीमती प्रधान यांच्यासह वि. सा संघाला भेट दिली. या प्रसंगीं सां. का. समितितर्फे त्यांचें स्वागत करण्यांत आलें. याच प्रसंगीं "शिक्षण व संस्कृति" यावर त्यांचें भाषण झालें.

नाट्य समिति

विदर्भ साहित्य संघाच्या नाट्य-समितीनें बुधवार दि. २९-८-५६ रोजीं सायंकाळीं ७ वा. विदर्भ सा. संघाच्या गडकरी स्मारकगृहांत संध्याकाळीं श्री. बाळासाहेब ढवळे यांचे अध्यक्षतेखाली नाट्याचार्य कै. कृ. प्र. खाडिलकर स्मृतिदिन साजरा केला. अध्यक्षांच्या प्रास्ताविक भाषणानंतर नाट्यसमितीचे आमंत्रक श्री. द. रा. गोमकाळे यांनी परिचयात्मक निवेदन केलें. त्यानंतर प्रा. माणिकराव बैतुले यांचें "खाडिलकरांचीं नाटकें" या विषयावर भाषण झालें. शेवटीं कै. खाडिलकरांच्या नाटकांतील पदांचें सुश्राव्य गायन झालें. ह्यांत सौ. कुसुम मोहनी, कु. सुधा मोडक, श्री. बाळासाहेब बक्षी, श्री. अप्पासाहेब वक्षी व सौ. अण्णेगिरी यांनी भाग घेतला. हा कार्यक्रम अत्यंत आकर्षक झाला.

नाट्यसमितीच्या सहकारी नाट्योत्सव समितीची सभा रविवार दि. २३-९-५६ रोजीं दु. ३ वा. वि. सा. मंदिरांत भरली. सभेंत नाट्योत्सवाच्या दृष्टीने विचार होऊन नाट्योत्सवाचा कार्यक्रम निश्चित करण्यांत झाला.

संगीत कलानिधि मा. कृष्णराव फुलंब्रीकर यांचें व्याख्यान : नाट्य समितीच्या विद्यमानें सोमवार दि. २४-९-५६ रोजीं सायं. ६-३० वा. संगीत कलानिधि मा. कृष्णराव यांचें "कथानकाशीं समरस संगीत" या विषयावर प्रात्यक्षिकासह व्याख्यान झालें.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

शाखावृत्त

अमरावती शाखा

अमरावती शाखेची वार्षिक सभा दि. १८ ऑगष्ट रोजीं प्रा. कृ. व्यं. पेशकर यांचे अध्यक्षतेखाली होऊन तींत पुढील प्रमाणे नवीन कार्यकारी मंडळ निवडण्यांत आलें.

अध्यक्ष : श्री. हरिहर वामन देशपांडे; उपाध्यक्ष : श्री. अग्निहोत्री व श्री. वा. स. पेंढारकर; चिटणीस : पु. रा. पारनेरकर, श्री. मा. ने. कानेड व श्रीमती शकुंतला दिवाणजी; कोषाध्यक्ष : श्री. श्री. स. पेंढारकर; सभासद : श्री. वासुदेवराव दीक्षित, श्री. द. शं. फडके, श्री. भीमराव देशपांडे, प्रा. पुरोहित, प्रा. पोतदार, श्री. तात्यासाहेब चितळे, श्रीमती चंद्रकलाबाई गणोरकर, श्री. उदापुरे व श्री. केचे; पदसिद्ध सभासद : श्री. मा. ल. व्यवहारे व श्री. कृ. व्यं. पेशकार. त्याचप्रमाणे दि. २-९-५६ रोजीं श्रीरामकृष्ण विद्यालयांत शाखाध्यक्ष श्री. ह. वा. देशपांडे यांचे अध्यक्षतेखाली कार्यकारी मंडळाची सभा होऊन त्यांत पुढील प्रमाणे उपसमित्या नियुक्त करण्यांत आल्या. (१) स्वाध्याय समिति : आमंत्रक श्री. पारनेरकर; सभासद : पेंढारकर, श्री. अग्निहोत्री, श्री. कदम, श्री. अण्णासाहेब खापर्डे, श्री. ग. त्र्यं. देशपांडे व श्री. पेशकार; (२) परीक्षा साहाय्यक समिति : श्री. कानेड, श्री. व्यवहारे, श्री. पाजणकर व श्री. केचे; (३) सांस्कृतिक कार्यक्रम समिति : श्री. वासुदेवराव दिक्षित, श्रीमती शकुंतला दिवाणजी, श्री. कानेड, श्री. पोतदार, श्री. केचे, श्री. उदापुरे व प्रा. मोहरील. याच सभेंत स्थानिक शाखेच्या कार्यकारिणीवर पुढील दोन सदस्य स्वीकृत करून घेण्यांत आले. श्रीमती चाफेकर व डॉ. मा. गो. देशमुख.

* *

खामगांव शाखा

खामगांव येथे तयार होत असलेलें "कोल्हटकर स्मारक" याचें काम सुरूं आहे.

विदर्भ साहित्य संघाचे नवीन हितचिंतक

श्री. ग. गं. जांभेकर, पुणें २

विदर्भ साहित्य संघाचे नवीन आजीव सभासद

१ श्री. वि. ज. परांजपे, गोंदिया

२ श्री. शं. गो. वाळिम्बे, इंदूर

विदर्भ साहित्य संघास मिळालेल्या देणग्या

१	हिंदुस्थान स्वातंत्र्यसंग्राम इतिहास प्रदर्शन	२१ रु.
२	ऑल इन्डिया लाईफ इन्शुअरन्स असोशिएशन, नागपूर	३० रु.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

विदर्भ साहित्य संघाचे उद्देश आणि गरजा

१. विदर्भ साहित्य मंदिराची इमारत पूर्ण करणें व नाट्यगृह बांधणें.

२. वि सा. संघाच्या परीक्षांना व्यापक आणि सर्वोपयोगी स्वरूप देणें.

३. वि. सा. सं. चें मुखपत्र युगवाणी आर्थिक दृष्टीने स्वावलंबी करून उत्तरोत्तर त्याचें स्वरूप सर्वांगीण करणें.

४. वि. सा. सं. च्या वतीने दुर्मिळ ऐतिहासिक, शैक्षणिक व वाङ्मयीन ग्रंथांचें प्रकाशन

५. मराठी भाषेच्या हिताचें प्रातिनिधिक स्वरूपाचें कार्य करणें.

मराठी-प्रेमी जनतेने तनमनधनाने विदर्भ साहित्य संघाला मदत करावी अशी नम्र विनंती आहे.

'युगवाणी' सदस्यांना विनामूल्य. ✷ सभासदत्वाचें वार्षिक शुल्क फक्त तीन रुपये

हें मासिक श्री. पुरुषोत्तम दिवाकर ढवळे यांनी वि. सा. संघाकरितां नारायण मुद्रणालय, धनतोली, नागपूर १ येथे मुद्रित करून संघ-कार्यालय, उत्तर अंबाझरी रस्ता, सीताबर्डी, नागपूर १ येथे प्रकाशित केलें.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ